

EKONOMSKI LIBERALIZAM I EKONOMSKA ZNANOST

Neoliberalizam, kao najnovija varijanta ekonomskog liberalizma, u posljednjih tridesetak godina, nametnuo se je svijetu kao dominantna ekonomsko-politička doktrina društvenog razvoja, osmišljen prvenstveno sa stajališta interesa i slobode djelovanja privatno-vlasničkog kapitala, nudeći se kao projekt ekonomske organizacije svijeta na tržišnim osnovama. On zagovara privatizaciju i deregulaciju ekonomskih aktivnosti, liberalizaciju međunarodnih ekonomskih tokova i sistematsko smanjivanje državnih funkcija u oblasti ekonomije. Raspad komunizma, kao mogućeg alternativnog sustava i potreba vraćanja mnogih zemalja sa državnim upravljanjem gospodarstva na tržišni sustav, dao je liberalnom pokretu nov snažan zamah. Evoluciju takvih stavova pratio je i podržavao i razvoj ekonomske znanosti, a njezin dominantni pravac služio mu je kao značajna teorijska i ideološka potpora, a svoj smisao nalazio u racionalizaciji liberalne doktrine i prakse.

Ideološki savez liberalizma i ekonomske znanosti nije, međutim, ostao bez štete za ekonomsku znanost. Ona je time preuzela i liberalne ideološko-političke postulate kao obavezne za ekonomsku znanost uopće, sužavajući je tako na jedan povijesno poseban sustav i njegovu praksu ekonomske organizacije, proglašavajući sve druge povijesnim zabludama. Time se suzio prostor kritičkog promišljanja suvremenih realnih problema svjetskog razvoja, a ekonomsku znanost lišilo velikog dijela njezine intelektualne tradicije, koji se razvio i pokazao njezinim legitimnim i korisnim znanstvenim postignućem. Mnogi pravci ekonomske znanosti, čiji znanstveni status nije nikada valjano osporen, odrezan je tako od «standardne» varijante i gurnut na marginu ekonomske misli, obrazovanja i praktične primjene. Ideološki dogmatizam tako je postao «standardni» obrazac ekonomskog mišljenja.

Ali da bi paradoks bio veći liberalna koncepcija ekonomije, nije u povijesti ekonomske misli ništa nova. To je koncepcija, razvijena krajem 18. i početkom 19. stoljeća, na osnovi učenja Adama Smitha, u velikoj mjeri određena posebnim osobnim i povijesnim okolnostima njezina autora i vremena, i u mnogim aspektima osporavana od samog početka, kako sa stajališta njezine vlastite unutrašnje logike tako i sa stajališta njezine nesposobnosti da daje adekvatne odgovore na izazove vremena, a posebno

krupnih ekonomskih poremećaja i socijalnih sukoba. Mnogi alternativni pravci nastali su na osporavanju liberalne doktrine i nuđenju adekvatnijih i prihvatljivijih pristupa i odgovora.

Prikazujući povijesni nastanak i razvoj liberalne doktrine, kao i ograničenost njezine suvremene primjene, autor se zalaže za reafirmaciju slobode i širine ekonomskih istraživanja u širokom povijesnom i društvenom kontekstu, odbacujući ideološke pristranosti. Suočenoj i danas s ne manje zahtijevnim izazovima, to bi ekonomskoj znanosti vratilo vitalnost i znanstveni ugled za praktično rješavanje složenih društvenih problema i smanjilo nezadovoljstvo mnogih istaknutih ekonomista njezinom sadašnjom ulogom.

Ne najmanji od teorijskih problema, za koje je perspektiva povijesti kao međudjelovanja bitna, onaj je koji je ključan za razumijevanje povijesnog razvoja Homo sapiensa. To je sukob između sila koje pridonose preobrazbi Homo sapiensa od neolitičkog do nuklearnog čovječanstva i sila čija je svrha održavanje nepromijenjene obnove i stabilnosti ljudskih kolektiviteta ili društvenih sredina. Jer u najvećem dijelu povijesti sile koje su kočile promjenu u pravilu su, iako s povremenim izuzecima, uspješno obuzdavale promjenu s neizvjesnim ishodom.

Danas se ta ravnoteža odlučno nagnula u drugom smjeru. I to neravnoteža, koja bi mogla nadmašiti sposobnost ljudi da je podnesu, a gotovo sigurno prelazi sposobnost ljudskih društvenih i političkih institucija da je drže pod kontrolom.

Eric J. Hobsbawm

1. Veliki je paradoks moderne svjetske povijesti, da dramatična intelektualna, socijalna i politička previranja dvadesetog stoljeća nisu trećem mileniju prenijela nikakvo trajno i vrijedno naslijeđe u pogledu razumijevanja svijeta i mudrosti ponašanja. Zamoreno silinom strasti i žestinom sukoba, ovo se stoljeće pri svome kraju prepustilo «kraju povijesti», Napustivši svoje velike socijalne projekte, ono se vratilo svjetonazoru i praksi jednog ograničenog projekta devetnaestog stoljeća, čiji su teorijski i ideološki temelji postavljeni čak stoljeće ranije. Kao da dramatičnog iskustva dvaju svjetskih ratova, komunizma, fašizma, velike ekonomske krize, državnog intervencionizma, socijalne države, hladnog rata, dekolonizacije, trećeg svijeta i nesvrstanosti, nije ni bilo, svijet se u znaku neoliberalizma i globalizacije naglo primirio, integrirao, radi zaštite vlasništva, slobode kretanja robe i kapitala i filozofije individualizma. Pri tome se najjača sila svijeta stavila u funkciju zaštite slobode i prava čovjeka u cijelom svijetu. Vratilo se i staro uvjerenje Johna Stuarta Milla da je svjetski sustav slobodne trgovine dovoljna garancija održanja svjetskog mira, sigurnosti i svakog napretka.¹ Čemu sva ta buka i bijes dvadesetog

¹ «I može se reći bez pretjerivanja da su veliki razmjeri i brzi porast međunarodne trgovine, budući da su glavna garancija svjetskog mira, veliko trajno osiguranje neprekidnog napretka

stoljeća, ako su se stvari mogle tako brzo i mirno posložiti u novi svjetski poredak mira, slobode i obilja? Tko je mogao, poslije svega, sanjati da bi obnova liberalizma bila sretni završetak povijesti!

Društvene znanosti, posebno ekonomska, takvom ishodu dale su značajan doprinos dokazivanjem prednosti i neminovnosti novog poretka i nudeći mu doktrinarnu osnovu. Ali da bi se oformila jednostavna i koherentna teorijska osnova te doktrine, sama ekonomska znanost morala se suziti, odreći mnogih svojih provjerenih postignuća i iskustava uspješne primjene drukčijih pristupa i teorija, te redefinirati predmet svoga bavljenja i svoju društvenu ulogu. Ta redukcija ekonomske znanosti i njezina nova kodifikacija, bitno su provedene neoklasičnim modelom konkurentskih tržišta, kakav je razvijen već krajem devetnaestog stoljeća. Nova ortodoksija neoliberalizma svoj pregnantni iskaz našla je u tzv. *Washingtonskom konsensu*², kako ga je 1990. formulirao John Williamson, kao program ekonomske stabilizacije kroz institucionalno prilagođavanje normama slobodnog tržišta s ciljem kontrole inflacije i racionalizacije struktura proizvodnje i potrošnje, te podizanja stupnja efikasnosti i fleksibilnosti poslovanja. Pri tome se efikasnost izjednačila s maksimiranjem vlasničkih profita, a fleksibilnost sa smanjenjem zaposlenosti i dohodaka radnika, uz sužavanje radničkih prava i sve veću nesigurnost njihovih radnih mjesta. Prevedeno na instrumentalni jezik ekonomske politike, nova ortodoksija svela se na deset kratkih recepata: fiskalnu disciplinu; preusmjerenje javnih izdataka (prioritetno onih za zdravstvo, obrazovanje, socijalnu skrb i infrastrukturu); poresku reformu; jedinstvene konkurentne tečajne stope; sigurnost vlasničkih prava; deregulaciju; liberalizaciju trgovine; privatizaciju; poticanje stranih direktnih investicija; i financijsku liberalizaciju. Od države se zatražilo da se povuče iz regulacije i upravljanja gospodarskim aktivnostima i da se ograniči na uspostavu sigurnog i poticajnog okvira i makroekonomskih uvjeta za slobodno odvijanje privatnih aktivnosti.

Lako se može uočiti da je nova teorijska paradigma i na njoj razrađena strategija društvenog razvoja prvenstveno promišljena sa stajališta vlasničkih interesa i

---

ideja, institucija i karaktera ljudske vrste», John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, ed W. J. Ashley, 1929, knj. III. str. 582.

² Williamson, John (1990), «What Washington means by policy reform», u John Williamson (ed.), *Latin American Adjustment. How much has happened?*, Washington: Institute for International Economics. Program reforme ekonomske politike, bio je prvotno zamišljen za zemlje Latinske Amerike, ali se kasnije propisivao i kao program za krizno područje Jugoistočne Azije i za tranzicijske zemlje Srednje i Istočne Europe., uključujući i Hrvatsku. U tranzicijskim zemljama sistemski reforma obuhvatila je ne samo stabilizaciju i prestrukturiranje gospodarstva, nego i temeljnu promjenu socijalne strukture i političkih sustava. Pored grube zablude da je istodobno moguće izvršiti stabilizaciju i prestrukturiranje proizvodnje, s jedne strane, i provesti temeljnu preobrazbu socijalne strukture i političkog sustava, s druge strane, primjena neoliberalnog modela pokazala se pogrešnom i ahistorijskom, ostavljajući iza sebe, duboku depresiju i kaotične socijalne i političke prilike u većini tih zemalja.

jačanja njihova ekonomskog i socijalnog položaja, prebacujući organizaciju znatnog dijela tradicionalnih državnih funkcija na privatni kapital. Doista, velike političke, socijalne, moralne i intelektualne promjene uvijek su praćene promjenama u odnosima sila koje uređuju ekonomsku organizaciju društava. Nimalo nije čudno da se je pad velikih kolektivističkih društveno-političkih projekata iskoristio za jačanje moći, utjecaja i ugleda onih socijalnih snaga, koje se osjećaju pobjednicima u tom povijesnom raspletu. Dugoročna zaštita vlasničkih interesa stoga se nužno prva nametnula kao osnovni pravac institucionalizacije novog svjetskog poretka. Tradicionalna država, njezine institucije i mehanizmi društvene regulacije, morala se tako transformirati i prilagoditi novim odnosima socijalnih snaga. Država nije, ipak, ostala bez posla, ali je dobila delikatnu i opsežnu zadaću da provede ovo preustrojstvo i pokrije ekonomske i socijalne posljedice svoje vlastite destrukcije, a time i trajno kompromitira svoju eventualnu ulogu u mogućem osmišljavanju i usmjerenju budućih procesa društvenog razvoja na drugačijim načelima.

Onesposobljavanje državnih institucija da samostalno potiču i provode društveno prihvatljivu i ekonomski efikasnu strategiju društvenog razvoja, s jedne strane je otvaralo prostor za šire djelovanje neoliberalnih elita, a s druge strane za afirmaciju nadmoći liberalnih doktrina, čak i u uvjetima očevitih socijalnih nepravdi i razvojnih neuspjeha, koji prate njihovu primjenu. Rasprava o tržišnim nedostacima i o nužnosti državne intervencije u nekim određenim situacijama, koja se ranije u ekonomskoj teoriji smatrala posve legitimnom i korisnom, zamijenjena je odbacivanjem državne intervencije kao načelno nepotrebne i štetne. U tom smislu neoliberalizam se nije pokazao kao neka mirna i oprezna evolucionistička reforma, nego kao projekt radikalnog preustrojstva društva u korist jednog dijela socijalnih sila prema njihovim posebnim interesima, viziji i vrijednostima.

Gledajući iz povijesne perspektive, neoliberalizam po svom smislu radikalne pretvorbe bitno se ne razlikuje od svoga liberalnog prethodnika iz ranijih stoljeća, kakvog su ga definirali Adam Smith, Jeremy Bentham i njegovi sljedbenici među klasičnim ekonomistima. Bentham je, naime, tvrdio da je svaka državna vlast sama po sebi veliko koruptivno zlo, koja brani zastarjele običaje i slučajne zakone, te za sigurnost društva nepotrebno ograničava individualno djelovanje. Što manje države, to bolje, tvrdio je on. Kao nužno zlo, sklono korupciji, ograničavanju, zlorabi i monopolu, država uvijek mora biti pod kontrolom javnog mnijenja i univerzalne odgovornosti... «Minimizirati državu!» bilo je osnovno geslo njegova projekta revizije britanskog zakonodavstva, kao sredstvo oslobađanja individualne energije za privatnu poduzetnost, rad i inventivnost.³ Slično kao što je danas zahtjev za deregulacijom i privatizacijom.

³ Vidi Jeremy Bentham, (1787) *Defence of Usury*, u *Economic Writings*, (1952), ed. W. Stark, London: Allen & Unwin; *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, 1789.

Tijek, nasilne metode i trajne socijalne posljedice prvog institucionalnog «pri-
lagodavanja» zorno su opisali neki oponenti (na pr. Piercey Ravenstone i neki
književnici kao suvremenici i kasnije Karl Polanyi u svojoj klasičnoj *Velikoj preo-
brazbi*).⁴ Ali dok je zakonodavna reforma u Benthamovo doba imala opravdanje u
doista kaotičnom stanju engleskog zakonodavstva i pravosuđa, i nekompetentnoj
državnoj upravi, koji su bili smetnja modernom ekonomskom i tehnološkom raz-
voju, koji je već bio u velikom zamahu,⁵ neoliberalizam bi se, budući da je u ve-
likoj mjeri značio poništenje socijalnih postignuća iz prethodnog kapitalističkog
razdoblja, koja su se općenito smatrala društvenim napretkom, a koja su sada
proglašena preprekom napretka, mogao označiti i kao radikalna kapitalistička
restauracija. U tome je značajna razlika između liberalizma osamnaestog i devet-
naestog stoljeća, koji je rušio institucionalni i socijalni okvir feudalnog ili polufeu-
dalnog društva, i neoliberalizma koji je usmjeren protiv ekonomskih i socijalnih
postignuća, ostvarenih unutar naprednih kapitalističkih društava. Ambicije su
neoliberalizma redefinirati odnose društvenih snaga redukcijom prava iz rada i
socijalnih prava, i njihovom što jačom nivelacijom u svjetskim razmjerima, da bi
se povećao udio vlasničkih klasa u raspodjeli dohotka društva. Tehnološka i infor-
macijska povezanost svijeta i na njoj temeljena univerzalna konkurencija poslužila
je danas kao ekonomsko opravdanje i snažno sredstvo te nivelacije. Zato se neo-
liberalizam može s pravom označiti i kao privatno – kapitalistički fundamen-
talizam.⁶ Izašlo se sa stavom da sva proizvedena vrijednost izvorno pripada vlasnici-
ma kapitala, a da su dohotci svih drugih slojeva društva ustvari troškovi vlasnika,
za koje oni imaju pravo u ime efikasnosti zahtijevati da se svedu na nužni mini-
mum. Povijesni kontekst raspada alternativnog komunističkog poretka i stvarni
proces tehnološke globalizacije samo su olakšali ovaj zaokret i donekle prikrili
njegovu konzervativnu prirodu.

⁴ Vidi, Karl Polanyi (1944), *The Great Transformation, The Political and Economic Origins of Our Time*, hrvatski prijevod *Velika preobrazba, Politički i ekonomski izvori našeg vremena*; Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 1999. Sjajnu kritiku liberalne politike, njezinih ideoloških pretpostavki, metoda i poraznih socijalnih rezultata, dali su već u prvoj trećini devetnaestog stoljeća Piercey Ravenstone i Richard Jones, znatno prije od Marxa, čija su djela potisnuta, prešućivana i nikada adekvatno valorizirana. Vidi, Piercey Ravenstone, (1821) *A Few Doubts as to the Correctness of some Opinions Generally Entertained on the Subjects of Population and Political Economy*; Richard Jones, (1831) *An Essay on the Distribution of Wealth and on the Sources of Taxation* i (1859), *Literary Remains*. Sva tri djela pretiskao je u Augustus M. Kelley u seriji *Economic Classics*, New York, 1966, 1964.

⁵ Usporedi opis engleskog stanja uprave i zakonodavstva krajem 18. stoljeća u G. M. Trevelyan, *British History in the Nineteenth Century, 1798-1902*, (1928).

⁶ Branko Horvat je insistirao na terminu «tržišni fundamentalizam», ali on opisuje samo vanjski organizacijski okvir djelovanja, a ne nosioce, interese i ideologiju neoliberalnog pokreta, pa nam se čini da termin «privatno-kapitalistički fundamentalizam» bolje izražava njegovu društvenu prirodu.

Međusobna prožetost neoliberalizma kao realnog poretka svijeta i neoliberalizma kao dominantne ekonomske doktrine pri tome upada u oči. I sasvim je prirodna, kao što je bila i u slučaju njegova starijeg liberalnog dvojnika. Liberalnim teorijama i liberalnom socijalnom projektu, naime pripisao se ostvareni ekonomski napredak zapadnoga svijeta, stvaranje dinamičkog sustava razvoja, temeljenog na znanosti, tehnološkim otkrićima i poduzetničkim pothvatima, koji su navodno bili mogući jedino u okviru efikasne ekonomske organizacije na liberalnim načelima. «Efikasna ekonomska organizacija je ključ rasta; razvoj efikasne ekonomske organizacije u Zapadnoj Europi objašnjava uspon Zapada» aksiomatski ističu D. C. North i R. P. Thomas u svom poznatom djelu, *Uspion Zapadnog svijeta*.⁷ Za njih «efikasna organizacija» znači uspostavu institucionalnih aranžmana i vlasničkih prava koja stvaraju poticaj da se individualni gospodarski napor usmjeri u aktivnosti koje donose privatnu stopu prinosa koja je blizu društvenoj stopi prinosa» ili, jednostavnije rečeno, gdje privatna osoba prisvaja gotovo cijeli pozitivni učinak svoje aktivnosti. «Dopuštajući da pojedinci u društvu mogu odlučiti da ignoriraju takve pozitivne poticaje, i da se u svim društvima neki zadovoljavaju svojim sadašnjim položajem, uzročni empirizam ipak upućuje da većina ljudi više voli više nego manje dobara i da se tako i ponaša».⁸

Ova, naoko jednostavna postavka, za koju nije jasno da li je više teorija ili generalizacija povijesnog iskustva, ima dalekosežne implikacije za razumijevanje odnosa ekonomskog rasta i liberalnog ekonomskog sustava, budući da autori očito pretpostavljaju da nosioci rasta mogu biti samo pojedinci, kojima je osigurano puno prisvajanje korisnog učinka njihove aktivnosti, i da je takvo objašnjenje rasta dovoljno i povijesno dokazano. Budući da svi ljudi nisu jednako zainteresirani i sposobni za organizaciju gospodarskih aktivnosti, nego da je to samo poduzetna manjina, a efikasna organizacija je njezina zasluga, zato se mora osigurati slobodu vlasništva i prijenosa dobara, te diferencijaciju ljudi po bogatstvu i moći. Ništa se ne kaže mogu li i neki drugi socijalni entiteti, uz pojedince, također biti nosioci efikasne ekonomske organizacije i koji socijalni mehanizmi reguliraju ekonomske aktivnosti, koje pretpostavljaju kombiniranu uporabu većeg broja aktera i sredstava. Mogu li ti mehanizmi imati karakter individualnih transakcija? Što je s proizvodnjom kao tehnološkom aktivnošću i raspodjelom proizvoda, koji su nesumnjivo kolektivno ostvarenje i o kojima ovisi aktivnost, reprodukcija života i socijalni položaj onih koji sudjeluju u tim procesima. Znanje i rad su njihovi temeljni faktori. Dioba rada i distribucija proizvoda su eminentno društveni fenomeni, koji se ne mogu objasniti samo nečijom većom ili manjom sklonošću za dobrima. Svi ljudi, a

⁷ Douglass C. North & Robert Paul Thomas, (1973), *The Rise of the Western World. A New Economic History*, Cambridge: Cambridge University Press, str 1.

⁸ *Ibid.* str 1.

ne samo neka posebna manjina, imaju potrebu za dobrima i općenito teže poboljšanju svog materijalnog blagostanja, što dodatno zaoštrava konkurenciju za pristup proizvodnim sredstvima i proizvedenim dobrima i izaziva sukobe i opću napetost, koji teško mogu biti predmet privatne regulacije. Imaju li svi jednako pravo na život i sudjelovanje u aktivnostima koje ga omogućuju? Jednostavna predodžba ekonomskog života, institucija koje ga reguliraju i ostvarenog napretka kao skupa individualnih transakcija, plod je pravnog formalizma, i začuđuje što dolazi od istaknutih i iskusnih ekonomskih povjesničara. Pri tome se zaboravlja da su u povijesti ekonomske misli najoštrij i najdosljedniji kritičari liberalističkih aksiomatskih pretpostavki upravo bili oni ekonomisti koji su imali najrazvijeniji osjećaj za povijesna i komparativna ekonomska istraživanja (Sir James Steuart, J. C. L. Simonde de Sismondi, Piercey Ravenstone, Richard Jones, cijela njemačka historijska škola, većina institucionalista, Jacob Viner, Joseph A. Schumpeter). Povijesna iskustva, naime, uvijek su bila najslabiji oslonac ekonomskog liberalizma.

Pokušaj da se pomire apriorističke koncepcije liberalizma s povijesnim iskustvom zato je u najnovijoj obnovi liberalizma dobio strateško značenje. Pojava tzv. nove ekonomske povijesti (D. C. North, R. W. Fogel), takav je jedan pokušaj da se dokaže da su ekonomski fenomeni u svom povijesnom razvoju upravo slijedili logiku koju pretpostavlja liberalna tržišna doktrina. Ona to postiže na način da jednostavno uvodi aksiomatiku i kvantitativne metode neoklasične analize u povijesna istraživanja ekonomskih pojava. Postupak se opravdava time, da ako suvremena ekonomska analiza vrijedi za suvremene pojave, ona bi se morala pokazati jednako valjanom i za istraživanje ekonomskih pojava u povijesti. Zato se prigovara tradicionalnoj ekonomskoj povijesti da ignorira ekonomsku teoriju i da se ograničava na deskriptivnu analizu ekonomskih aktivnosti i institucija, koja ne daje uzročno objašnjenje njihove prirode i dinamike. S neoklasičnom analizom u interpretaciju povijesnih fenomena apriori se unose i uzročna objašnjenja te posebne ekonomske teorije i isključuju moguće druge teorije i faktori povijesnog razvoja, tako da je rezultat u visokoj mjeri tautološki. Ali se time ekonomska povijest stavlja u službu jedne posebne socijalno-političke doktrine, u ovom slučaju liberalizma, koji ekonomski rast uglavnom objašnjava prirodom modernih ekonomskih institucija.⁹

Ali teškoće neoliberalizma s povijesnim činjenicama time nisu prevladane. Uvjerenje o postojanju nužne uzročne veze između uspona liberalizma i moder-

⁹ Time i svako bavljenje ekonomskom poviješću stavlja u uske ideološke okvire. Tako sam North reducira smisao ekonomske povijesti na razvoj političkih i ekonomskih institucija: «Središnje pitanje ekonomske povijesti i ekonomskog razvoja je objašnjenje razvoja političkih i ekonomskih institucija koje stvaraju ekonomsko okruženje koje potiče rast proizvodnosti», a po njemu to su institucije liberalnog sustava, Vidi D. C. North, «Institutions», *Journal of Economic Perspectives*, 1991, sv. 5. str. 98.

nog ekonomskog razvoja pokazala se povijesno neutemeljenom. Ona se zasnivala na povijesnoj koincidenciji europske industrijske revolucije i širenja liberalnih institucija, posebno u Engleskoj između njezina uspona na rang dominantne svjetske ekonomske sile krajem 18. i u prvoj polovici 19. stoljeća i liberalne reforme. Ali to poklapanje je bilo tek približno, a uzročno teško dokazivo. Ekonomski rast i institucionalne promjene započele su mnogo ranije od industrijske revolucije. Već od početka 17. stoljeća Zapadna Europa bilježi značajne komercijalne, političke i intelektualne prodore, tako da možemo govoriti o više usporednih revolucija, kao što su revolucije u pomorstvu i trgovini i financijama, u znanosti i obrazovanju, u urbanizmu, u poljoprivredi. Kapitalizam kao sustav nije sam po sebi proizveo industrijsku revoluciju. Primjera ekonomskog rasta bilo je i ranije i izvan Europe. Još manje je moderni ekonomski rast bio uvjetovan formiranjem liberalnog sustava.¹⁰ Liberalni realni ekonomski sustav, za razliku od liberalnih doktrina, u Engleskoj je tek uveden u drugoj polovici 19. stoljeća, kada je Engleska već počela gubiti svoju razvojnu dinamiku. Istodobni impresivni ekonomski rast Sjedinjenih Država, Njemačke, a zatim Japana i Rusije, bio je znatno više u znaku snažne državne razvojne strategije nego jačanja sustava liberalnih institucija. Razvojne krize uvijek su se rješavale državnim akcijom, a ne prepuštanjem razvoja slobodnom djelovanju tržišnih sila, kao što bi se očekivalo po logici liberalnih učenja.¹¹

Liberalizam kao sustav i praksa ekonomske politike uvijek je bio pragmatični izbor vodećih svjetskih ekonomskih sila. Koliko god pristalice liberalizma zagovarali taj sustav iz apriornih uvjerenja, da on postiže najbrži ekonomski rast, blagostanje i slobodu ekonomskog djelovanja, nijedna nerazvijena i ekonomski slabija zemlja nije ga rado sama izabrala kao svoj put rasta zbog prednosti koje bi joj on navodno donio. Liberalizam je uvijek bio pitanje odnosa s drugima, pa se se najprije i pojavio kao projekat liberalizacije vanjske trgovine a kasnije i liberalizacije i drugih oblika međunarodnih ekonomskih odnosa. Liberalizam je uvijek prvenstveno bio projekt ekonomsko-socijalne reforme, a ne projekt razvoja i modernizacije proizvodno- tehnoloških struktura. Naravno, pitanje ekonomskih slo-

¹⁰ Na povijesnom raskoraku između doktrinarnog razvoja, stvarnih procesa i političke reforme institucija posebno je insistirao Traveyan. «Kad je Adam Smith objavio *Bogatstvo naroda* 1776. teorijski slom je bio potpun, praktički slom je bio nedovršen, a politički slom nije ni počeo». G. M. Traveyan, (1928) *British History in the Nineteenth Century, 1798-1902*, str. 161.

¹¹ Viziju svjetskog ekonomskog rasta, kao specifičnog europskog kapitalističkog izuma, koji se je s industrijskom revolucijom koncentrično širio iz Zapadne Europe, uvjerljivo je osporio Eric L. Jones u knjizi *Ekonomski rast u svjetskoj povijesti* (2003), Zagreb, Politička kultura (prijevod s engleskog *Growth Recurring, Economic Change in World History*, 2000.). Jonesova je osnovna teza izravno suprotna od liberalne doktrine, i glasi da je za uspješan ekonomski rast odlučan angažman vladajuće političke elite da ekonomski rast uzme kao svoj prioritetni politički cilj i da ga sistematski potiče sredstvima državne politike, pri čemu se institucionalni oblici te politike mogu značajno razlikovati.

boda unutar jedne zemlje nije nikad bilo nevažno za njezin ekonomski i politički razvoj, ali su se unutrašnji razvojni i institucionalni odnosi rijetko rješavali općom liberalizacijom vanjskih odnosa. Homogenije i solidarnije društvene zajednice uvijek su imale potrebu za diferenciranijim pristupom i raznovrsnijim mjerama regulacije svojih unutrašnjih odnosa. Nerazvijene zemlje imaju razloga bojati se konkurencije jačih zemalja i ograničavanja mogućnosti da zaštite svoje posebne interese i aspiracije. Liberalizam se uvijek širio silom i pritiskom zemalja koje su imale najmanje razloga da se plaše konkurencije drugih, a ne očekivanjem slabijih zemalja da bi njime jačale svoju konkurentsku sposobnost u međunarodnoj razmjeni. Liberalna propaganda međutim rado se koristi činjenicom višeg stupanja razvoja i blagostanja razvijenih zemalja, prikazujući je izravnom posljedicom njihova liberalnog sustava.

I najnovija povijest pokazuje da ne postoji pozitivna korelacija između brzine ekonomskog rasta zemlje i provedenih liberalnih reformi ekonomskog sustava i politike. Prevladavanje ekonomske krize iz 1930-tih godina, najveće u povijesti modernog kapitalizma, i ekonomska obnova nakon drugog svjetskog rata provedene su u znaku snažnog državnog intervencionizma. Ekonomski liberalizam nije se pokazao prikladnom koncepcijom za rješavanje dubljih ekonomskih poremećaja i izvanrednih stanja. Ali ni za mirnodopske prilike ekonomski liberalizam nije pokazao one prednosti, koje mu se pripisuju. U razdoblju ekonomskog intervencionizma 1960-1980. razvijene zemlje zabilježile su 3.2% rasta dohotka po stanovniku, a u neoliberalnom razdoblju 1980-1999. su zabilježile stopu rasta od 2.2 %, dok su zemlje u razvoju svoju stopu rasta po stanovniku prepolovile s 3.0% na 1.5 %, pri čemu je veliki dio tog porasta otpadao na Kinu i Indiju, koje nisu slijedile neoliberalne preporuke. Ove brojke nedovoljno izražavaju dubinu ekonomske krize upravo onih zemalja u razvoju koje su slijedile liberalnu politiku. Godišnja stopa rasta dohotka po stanovniku je tako u Latinskoj Americi u istim razdobljima pala s 3.1% na 0.6 %, dok su zemlje Afrike i Bliskog Istoka u posljednja dva desetljeća zabilježile negativne stope rasta, tj. pad dohotka. Bivše socijalističke zemlje u Srednjoj i Istočnoj Europi, nakon njihova prijelaza u kapitalizam zabilježile su vjerojatno najveći pad dohotka i životnog standarda u modernoj povijesti. Kad se tome dodaju negativni efekti rasta socijalne nejednakosti, odljeva kapitala i sloma društvenih institucija, ocjena neoliberalne šok-terapije, još je poraznija.¹²

Za ekonomsku doktrinu koja se sama hvali svojim naglašavanjem primata efikasnosti proizvodnje nad svim ostalim aspektima ekonomskog života («Mora-

¹² Vidi, Ha-Joon Chang, ed. (2003), *Rethinking Development Economics*, London: Anthem Press. str. 6. i Dio II.

mo prvo stvoriti bogatstvo prije nego što ga možemo raspodjeljivati»), osobito je razorna činjenica njegovih slabih rezultata u ostvarivanju ekonomskog rasta, posebno ako se, s dosta uvjerenosti, može dokazivati da ti slabi rezultati proizlaze upravo iz te njegove jednostrane orijentacije na promociju privatnog bogatstva. Evidentni izostanak rezultata u ekonomskom rastu zemalja koje su izričito vodile neoliberalnu politiku onda se prikrija, mjereći ekonomski napredak upravo provođenjem liberalnog programa institucionalne reforme (ekonomska sloboda, liberalizacija trgovine, razvijenost tržišnih institucija, stabilnost cijena i sl.). Na ovaj način se indirektno pokazuje da ekonomski rast nije ni prioritet liberalne politike. To se eventualno ublažava izražavanjem očekivanja, da će izgubljeni rast biti, zbog novog poticajnijeg institucionalnog okvira, nadoknađen u nekom neodređenom budućem razdoblju.

Uspon neoliberalizma na vodeću poziciju u modernoj ekonomskoj misli, posebno je proizveo negativne posljedice za ekonomiku razvoja, kakva se razvila kao posebna grana ekonomije u posljednjih šezdesetak godina. Same pretpostavke i metodologija standardne neoklasične koncepcije stavile su u pitanje ekonomski rast kao područje posebnog i društveno prioritetnog istraživanja. S jedne strane dokazuje se da su ključne pretpostavke ekonomike razvoja nepotrebne, jer se mogu svesti na opće pretpostavke racionalnog ponašanja neoklasičnog učenja, zatim da je državna intervencija za poticanje rasta, čak i u slučaju teorijski općepriznatog tržišnog neuspjeha (*market failure*) uzaludna, zato što će državna intervencija nužno dovesti do još gore situacije, jer je u načelu državna intervencija nesposobna proizvesti ikakvo dobro. Tako se dolazi do apsurdnog zaključka, da je ljudska svijesna kolektivna akcija, bez obzira koliko njezini nositelji bili inteligentni, obaviješteni i dobronamjerni, nije u stanju nešto popraviti, čak i u slučaju kada je tržišni mehanizam već doveo do evidentne društvene štete. Zato je neoliberalizam načelno protiv državne akcije u slučaju čak i većih poremećaja i kriza, kao i protiv državnog poticanja novih razvojnih izglednih inicijativa (*infant industry argument*), kojeg je neoklasična teorija ranije uvijek priznavala. S obzirom da se neoliberalizam stalno poziva na razum i racionalnost, čiji to razum i racionalnost ima u vidu, ako poriče mogućnost da se ljudi o čemu mogu nešto racionalno dogovoriti i zajednički provesti?!

Neoliberalizam je nesumnjivo dominantna ekonomska doktrina u posljednjih tridesetak godina. Da li je već i realni ekonomski poredak svijeta teško je pouzdano utvrditi. On svakako već jest realni projekat takvog poretka, iza kojeg stoje dominantne društvene i političke sile svijeta. Nestanak ili marginalizacija alternativnih doktrina i sustava u javnim raspravama i programima nastave i istraživanja obrazovnih i istraživačkih institucija, te u praksi ekonomske politike država i međunarodnih organizacija daju mu apsolutnu nadmoć u budućem oblikovanju svi-

jeta. On se predstavlja kao «prirodni» poredak, koji nema alternative i s kojim se moraju pomiriti čak i njegove žrtve.¹³ Prilagođavanje njegovim standardima trebalo bi biti racionalan odgovor na njegove izazove, a svaki se otpor unaprijed proglašava iracionalnim i uzaludnim. Kritičko preispitivanje njegovih filozofskih temelja, političkih maksima i realnih povijesnih postignuća, danas se smatra gotovo neumjesnim i izrazom prevladanih ideja i zastarjelog mentalnog sklopa. Priznati povijesnu neminovnost neoliberalnog poretka smatra se znakom mudrosti, dobrog ukusa i otvorenosti duha.

«Što nam je jedno razdoblje bliže, manje ga razumijemo: svoje vlastito razdoblje razumijemo najmanje», tvrdio je Schumpeter, «..Govoriti općenito o jednom jedinom vladajućem *Zeitgeistu* znači iskrivljavati činjenice – a u većini je slučajeva to iskrivljavanje ideološko».¹⁴ Ali ako tako malo razumijemo vlastito doba, ako na raspolaganju istodobno imamo zbunjujući izbor različitih pristupa i neprovjerenih tumačenja činjenica koje nas okružuju i koje uvelike utječu na naše mišljenje i ponašanje, kako s nekim stupnjem pouzdanja govoriti i djelovati u svojem vlastitom vremenu? U kojoj se mjeri možemo osloniti na mišljenja i iskustvo naših prethodnika? Shumpeterovo upozorenje moramo ozbiljno uzeti i u razmatranju problema današnjeg svijeta i vladajućih svjetonazora i ideologija, pokušavajući ih gledati u svjetlu spoznaja i iskustva prošlih generacija, nastojeći naći trajne elemente, koji održavaju kontinuitet povijesnog zbivanja i ljudske svijesti o njemu, ali jednako tako moramo biti svijesni da je razumijevanje vlastita vremena naša prva zadaća i potreba. «Ne bezuvjetnom primjenom ocjena postignuća velikih ljudi koji su utemeljili naš sadašnji sustav, nego donoseći vlastiti sud o činjenicama naše vlastite generacije, mi možemo dokazati da smo njihovi dostojni sljedbenici», upozoravao je Alfred Marshall.¹⁵

U naznačenom okviru treba voditi i raspravu o neoliberalizmu i ekonomskoj znanosti, ne dopuštajući da nam aktualna ideološka propaganda oduzme prostor za kritičko preispitivanje ocjena i doktrina, koje nam se svakodnevno nude kao autoritativan uvid u stvari i preporuke za djelovanje. Skromni i u cjelini razočaravajući razvojni rezultati neoliberalne prakse, apriornost njegovih teorijskih konstrukcija, analitički sinkretizam, ideološki redukcionizam i nedostatak povijesne perspektive, dodatno postavljaju pred neoliberalne doktrine mnoga pitanja i u pogledu dosega njegove znanstvene autentičnosti.

2. Cijela povijest ekonomske misli, u stvari, u znaku je latentnog ili otvorenog sukoba između ljudske slobode i inventivnosti, kao sila promjene i napretka i sila

¹³ Vidi, Ulrich Beck (2004), *Moć protiv moći u doba globalizacije, Nova svjetskopolitička ekonomija*, Zagreb, Školska knjiga,

¹⁴ J. A. Schumpeter, (1975), *Povijest ekonomske analize*, Zagreb: Informator, sv. II. str. 632.

¹⁵ A. Marshall, (1926), *Official Papers of Alfred Marshall*, London: Macmillan, str. 368.

čija je svrha obnova i stabilnost ljudskih kolektiviteta ili društvenih sredina, o kojem govori Hobsbawm u tekstu koji smo uvodno naveli. Ova suprotnost često se krivo prikazuje kao suprotnost između pojedinca i društva, između individualizma i kolektivizma, jer niti je pojedinac isključivi nositelj slobode i inventivnosti, niti je obnova i stabilnost isključiva potreba i zadaća kolektivnih oblika ljudskog života i djelovanja. Čovjek je društveno biće ne samo po tome što mu je društvo vanjski okvir života, nego što je društvo temeljno i za njegovu unutrašnju egzistenciju kao pojedinca. Priroda ljudskog bića sadrži društvene dimenzije, bez kojih on ne bi bio ne samo slobodno ljudsko biće nego cjelovito ljudsko biće uopće (npr. u pogledu znanja, komunikacija, sigurnosti, osjećaja dužnosti i pripadnosti, i sl). Istodobno, društvo (zajednica), se ne bi moglo formirati, održavati i razvijati bez ljudske različitosti, individualnosti i bioloških nagona. Podjela rada, kao okvir i način ostvarivanja zajedništva u različitosti, jednako individualna i društvena pojava, temeljni je uvjet održanja i napretka pojedinca i društva. Društvo ima egzistencijalnu potrebu da poštuje i razvija slobodu, inventivnost i autonomiju pojedinaca, ali i da osigura lojalnost i odgovornost pojedinca prema kolektivitetu kojem pripada. Pojedinac se rađa s iskonskim dugom prema zajednici, prema njezinu dobru i kontinuitetu, i otplaćuje ga svojim životom i dobrim djelima. Shvaćanje da su ljudi bića slobodna i sama sposobna da svoje živote oblikuju prema vlastitim razumskim zamislima, ali ne izvan okvira i ograničenja prirodnih uvjeta života i moralne odgovornosti prema drugim članovima zajednice, temelj je odgovornog i humanog pogleda na svijet.¹⁶

Suprotnost između slobode i dužnosti u ekonomskoj aktivnosti naglasio je već Aristotel u *Nikomahovoj etici*, razmatrajući pitanje stjecanja i uporabe bogatstva. On u ekonomskoj aktivnosti razlikuje *ekonomiju* od *hrematistike*. Prva je usmjerena na zadovoljavanje ljudskih životnih potreba, a druga na stjecanje bogatstva, kao sredstva društvene moći, koje se može koristiti mimo legitimne društvene kontrole institucija općeg dobra, a time i kao sredstva razaranja uspostavljenog jav-

¹⁶ Jedan od najljepših opisa položaja čovjeka u svemiru napisao je Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494) u svom *Govoru o dostojanstvu čovjeka*: « Shvatio sam zbog čega je čovjek najsretnije od svih stvorenja i samim tim vrijedan divljenja ... (Bog je) uzeo čovjeka kao stvorenje neodređene prirode i, određivši mu mjesto u središtu svijeta, ovako mu se obratio: Priroda svih ostalih stvari je ograničena i prinudna u okviru granica zakona koje smo Mi propisali. Ti ćeš, nesputan ograničenjima, u suglasnosti s tvojom slobodnom voljom ... propisati za sebe granice svoje prirode. Postavili smo te u središte svijeta da bi odatle mogao promatrati sve ono što postoji na svijetu. Nismo te stvorili ni od neba ni od zemlje, niti smrtnim niti besmrtnim, tako da sa slobodom izbora i sa čašću, kao tvorac i uobličitelj samog sebe, možeš sebe uobličiti u koji god oblik želiš». Navedeno prema Marvin Perry, (1993) *An Intellectual History of Modern Europe*. O iskonskom dugu čovjeka prema zajednici vidi Michel Aglietta i André Orléan, (2003) *Novac i suverenitet* Zagreb: Golden Marketing i od istih autora, (2002), *La monnaie entre violence et confiance*, Pariz: Odile Jacob

nog poretka i hijerarhije vrijednosti. U ovoj drugoj funkciji bogatstvo je izvor nereda i nesigurnosti u društvu, i stjecanje bogatstva s tim ciljem moralno je neprihvatljivo.¹⁷ Aristotelov stav uglavnom se slagao sa stajalištima Svetog Pisma, i postao je dijelom kršćanskog nauka.

Stav prema stjecanju bogatstva promijenio se u europskoj renesansi. Renesansa je dala poticaj sekularnom pogledu na svijet, koji je reafirmirao vrijednost ovozemaljskom djelovanju i zadovoljstvu. Razvoj znanosti, trgovine, pomorstva i bankarstva doprinio je općem napretku i blagostanju, ali i koncentraciji bogatstva u rukama poduzetnih pojedinaca. Karakter bogatstva se promijenio, od pretežito zemlje i prirodnih dobara, koja su korištena izravno za zadovoljavanje lokalnih potreba u okviru hijerarhijskog sustava feudalnih prava, novo bogatstvo temeljilo se pretežito na pokretnoj imovini, ugovornom radu i financijskim potraživanjima. Za nove oblike ekonomske aktivnosti sloboda i mobilnost bile su mnogo važniji faktori, nego za tradicionalne oblike organizacije proizvodnje i prijenosa dobara. Od pojedinca su se tražile veće sposobnosti i preuzimanje rizika, pa je to jačalo težnje za stjecanjem znanja, regulacije prostora, vremena i sigurnosti poslovnih transakcija. Nove aktivnosti uglavnom se lociraju u gradovima, pa položaj gradova prema okolnim feudalcima, i njihova upravna autonomija, postaje jedan od uvjeta općeg ekonomskog i političkog razvoja. Gradovi postaju uporišta slobodarskih težnji. «*Die Stadtluft macht frei – gradski zrak oslobađa*», kaže jedna stara njemačka poslovica. Poslovna elita tražila je odgovarajuće nagrade i priznanja za izvanredne pothvate, sigurnost uživanja u stečenom bogatstvu i redefiniciju svoga socijalnog položaja. Tradicionalne feudalne vrijednosti podrijetla i položaja, te odnosa prema crkvi u ustaljenoj hijerarhiji, potiskivane su željom za individualnim postignućima i priznanjima. Ali na bogatstvo se prvenstveno gledalo u funkciji promicanja opće dobrobiti, a ne zadovoljavanja individualnih težnji za moći i isticanjem.

Uz renesansu se povezuje i uspon individualizma kao pogleda na svijet. Sa širenjem tržišnih oblika poslovanja i slobode ugovaranja, kao i općeg insistiranja na individualnoj kreativnosti, to je bilo nužno. Ali on se izražavao prije svega u odnosu na feudalna i crkvena ograničenja, a ne u istoj mjeri na državu i sekularne institucije. Naime, to je i vrijeme izgradnje nacionalne teritorijalne države, na načelu općeg dobra, koja provodi nacionalnu integraciju i izgradnju nacionalnih institucija, uz jačanje autoriteta centralne vlasti. Vojska kao naoružano plemstvo zamjenjuje se stajaćom plaćenom vojskom. Jedan oblik socijalne integracije zamjenjuje se drugim. Prema tržišnoj organizaciji društva sačuvan je znatan oprez, uvođenjem strože centralne regulacije, kao i ograničenja upotrebe bogatstva kao socijalne i političke moći. Privatno bogatstvo gleda se pretežno u funkciji do-

¹⁷ Vidi Zvonimir Baletić. »Hrematistika – izazov nepoćudne ekonomike«, *Politička misao*, br. 3./1989. Fakultet političkih znanosti, Zagreb.

bročinstva i jačanja države. Pokret Reformacije dao je pak dalji poticaj individualizmu, naglašavajući izravni odnos pojedinca i Boga. Time je načelno davao teološku osnovu otporu prema državnom autoritetu, ističući važnosti pojedinca i individualnih prava. Ali je država i tamo gdje je protestantizam bio službena religija, nerijetko progonila vjerski nekonformizam i radikalne individualističke pokrete.

Ekonomski misao toga i slijedećeg razdoblja imala je više različitih izvora. Jedan su crkvene obrazovne ustanove, koje se drže socijalnih doktrina crkve, nastojeći ih prilagoditi prilikama i potrebama nove društvene organizacije. To je ono što se naziva skolastičkim učenjima. Drugi je filozofska, politička i pravna literatura, često antičkog podrijetla, vezana uz potrebe razumijevanja i upravljanja državom i njezinim interesima. Treći izvor su rasprave i pamfleti poslovnih ljudi, koji iz svoje praktične perspektive raspravljaju o pojedinim pitanjima iz oblasti vlastitog bavljenja, zalažući se za pojedina ekonomsko-politička rješenja ili poslovne interese. Ovi izvori su nesistematski, različiti po kvaliteti i teorijskoj razini, i ne predstavljaju koherentan korpus ekonomske znanosti. Ovaj korpus literature se obično, ali bez dovoljnog razloga, naziva zajedničkim imenom «merkantilizam», navodno zato što je sistematski izražavao interese i poglede nove trgovačke klase. Osnovna orijentacija te literature, međutim, više je određena pragmatičnom brigom za nacionalne interese, za jačanje države i njezina položaja u svijetu, kontrolu vanjske trgovine, poticanje proizvodnje i zaposlenosti, monetarnu regulaciju, emigraciju i kolonizaciju, praktički sva pitanja ekonomske politike povezana s ekonomskim rastom i sigurnošću. Teorijska razina ove literature nije uvijek bila visoka, ali je bilo i vrijednih teorijskih radova, posebno pod kraj 17. stoljeća, kada se je opći napredak znanosti i obrazovanja odrazio i na kvalitetu ekonomskih radova.

Sustav merkantilističkih doktrina i prakse, kao državne kontrole i usmjerenja ekonomskih aktivnosti, raspadao se različitom brzinom u pojedinim europskim zemljama, ovisno o stupnju razvoja i položaju pojedine zemlje, a time i doktrine i prakse državne regulacije. Ekonomski i trgovački dominantne zemlje lakše su napuštale stroga ograničenja ekonomskih aktivnosti, ali uvijek u skladu sa svojim pragmatičnim ocjenama vlastitih interesa. Nizozemska je liberalizirala svoju vanjsku trgovinu već potkraj 16. stoljeća. I Engleska je ubrzano liberalizirala svoju vanjsku – trgovinsku praksu već u drugoj polovici 17. stoljeća, nakon što je potisnula Nizozemsku s položaja vodeće trgovačke nacije u Europi. Zastarjeli zakoni i običaji nisu mogli zadržati radikalne promjene u poljoprivredi i manufakturnoj proizvodnji, koje su bile u sve većoj mjeri pod utjecajem otvaranja novih tržišta u zemlji i inozemstvu i organizirane na kapitalističkoj osnovi. Tome svemu treba dodati ekspanziju financija, koje su sve više služile kreditiranju države i financiranju povlaštenih korporacija za prekomorsku trgovinu, i tražile veliku slobodu u obavljanju svojih operacija. Jedno od pitanja bila su državna kontrola vanj-

skih plaćanja i ograničenja izvoza zlata i srebra iz zemlje, koja je izravno utjecala na uvjete vanjsko-trgovinskog poslovanja. Umjesto da se ublažavala, ona se povremeno i pooštravala. Tako je bila pooštrena 1603. za vladavine Jakova I i još više 1628. za vladavine Charlesa I, da bi tek 1663. bio dopušten izvoz srebra i stranog kovanog zlatnog novca. Zanimljivo je da je slobodan izvoz engleskog zlatnog novca i zlata dobivenog njegovim taljenjen zakonski dopušten tek 1819.¹⁸ Ova zabrana izvoza zlata, oko koje su se vodile velike rasprave i dizala buka, ostavljala je prividan dojam o rigidnosti merkantilističkih ograničenja, iako su u stvarnosti zabrane bile mnogo poroznije nego što se obično misli. Troma i korumpirana uprava činila je mnoge državne kontrole neefikasnim.¹⁹ Stanje zakonske regulacije engleske vanjske trgovine nije se mijenjalo s realnim promjenama njezina opsega i efikasnosti. Tako carinska zaštita, koja je trebala « služiti svrsi osiguranja povoljne trgovinske bilance produžila je život do kasno u devetnaesto stoljeće, da bi se pretvorila u zbirku propisa različite prirode služeći u neodredivoj mjeri uvelike kontradiktorne svrhe fiskalnih potreba, uređenja trgovine, posebnih povlastica povlaštenim pojedincima i skupinama, i stranoj diplomaciji».²⁰ Nasuprot toj ocjeni imamo jednako kvalificiranu ocjenu: « Što se tiče neke stvarne državne regulacije, englesko službeno držanje je oko 1700. stvarno bilo *laissez-faire*».²¹

Krajem 17. i početkom 18. stoljeća stanje ekonomske znanosti bitno se mijenja i prelazi u novu kvalitetu po svojim teorijskim usmjerenjima i dosezima. Opći napredak znanstvene metodologije uz spoj akademskog pristupa i praktičnih potreba dovelo je do pojave više djela teorijskog dosega. Tu prije svega mislimo na radove Williama Pettyja, Josiaha Childa, Dudleya Northa, Johna Lockea, Nicholasa Burbona, Johna Carryja, Charlesa Davenanta, Joshua Geea, Bernarda Mandevillea, Johna Lawa, Isaaca Gervaisea, da spomenemo najistaknutije. Većina ovih pisaca zastupa dosta liberalna shvaćanja uloge države u razvoju gospodarstva, tako da merkantilističke doktrine postupno nestaju, stavljajući otvoreni prostor za alternativna promišljanja. Takva situacija nije karakteristična samo za Englesku: u Francuskoj nakon raspada Colbertovog državno upravljano sustava gospodarskog razvoja, Boisguillebertova kritika stanja francuskog gospodarstva i ekonomske politike jasan je znak velikog zaokreta prema liberalnijim shvaćanjima. Prvi

¹⁸ Vidi, John M. Letiche, (1975), *Balance of Payments and Economic Growth*, Clifton: Augustus M. Kelley, str. 7-9.

¹⁹ O merkantilističkoj regulaciji i njezinoj dezintegraciji vidi Eli F. Heckscher, (1955) *Mercantilism*, 2 sv., London, George Allen & Unwin; Joseph A. Schumpeter, (1975), *Povijest ekonomske analize*, Zagreb, Informator, gl.3; Jacob Viner, (1975), *Studies in the Theory of International Trade*, Clifton, Augustus M. Kelley, pogl. 1 i 2.

²⁰ J. Viner, *op. cit.* str. 5.

²¹ Conyers Read, (1938), ed. *The Constitution Reconsidered*, str. 72. Citirano prema J. M. Letiche, *op. cit.* str.8.

uspješni pokušaj teorijske sinteze novih gledanja na načelu slobodne trgovine i neograničene mobilnosti novca nalazimo već 1720. u *Sustavu ili teoriji svjetske trgovine* Isaaca Gervaisea.²²

Usljedio je niz kapitalnih djela teorijske prirode, koja su već bila svojevrsne sinteze dotadašnjih teorijskih doprinosa razvoju liberalne koncepcije gospodarstva. Richard Cantillon u svojoj *Općoj raspravi o prirodi trgovine* (napisanoj početkom 1730-tih godina, objavljenoj 1755.)²³ dao je teorijski opis kapitalističkog gospodarstva kao autonomnog sustava, nezavisnog od politike i državnih mehanizama upravljanja, David Hume je 1752. objavio svoje *Političke rasprave*²⁴ kao niz povezanih ogleđa o ključnim teorijskim pitanjima ekonomskog sustava i njegovim odnosima prema državi, François Quesnay je 1757. objavio *Načela ekonomske vlade*, a 1758. svoju glasovitu *Ekonomsku tablicu*,²⁵ u kojima je izložio svoj teorijski model gospodarstva organiziran na načelima prirodnog poretka potpune slobode djelovanja ekonomskih subjekata (*laissez faire*), Anne-Robert-Jacques Turgot objavio je 1759. posmrtnu *Pohvala Vincentu de Gournayu*, u kojoj je izložio kompletnu koncepciju *laissez-fairea*, i pripisao mu njezino autorstvo, a 1766. godine. *Razmatranja o postanku i raspodjeli bogatsava*,²⁶ na sličnom pristupu kao i Quesnay, a Sir James Steuart je 1767. objavio *Istraživanje načela političke ekonomije kao ogleđ iz znanosti domaće politike slobodnih naroda*,²⁷ poznato pod kraćim naslovom kao *Načela političke ekonomije*, opsežnu komparativnu raspravu o nacionalnom gospodarstvu, organiziranom na kapitalističkim načelima.

I tada je došlo do neočekivane radikalizacije u razvoju ekonomske znanosti sa dalekosežnim posljedicama za njezin razvoj i društvenu funkciju. Taj je zaokret vezan uz ime Adama Smitha. Pojava Smithova djela *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda* (1776), označila je i dala sadržaj tom zaokretu. Odmah se proglasilo da tek pojava ovog djela zapravo znači rođenje ekonomske znanosti u pravom smislu riječi, a njegova autora ocem-utemeljiteljem (*founding father*) nove znanosti. Prethodni postupni razvoj kroz više stoljeća, promišljanja, istraživanja i praktičnog iskustva ekonomskog rasta i ekonomske politike jednostavno je proglašeno povijesnim zabludama. Odbačena su ili zaobiđena i najveća postignuća

²² Vidi Zvonimir Baletić,(1985),» Isaac Gervaise: Prvi teoretičar opće ravnoteže«, Zagreb *Economic Analysis*, br. 3.

²³ Hrvatski prijevod s uvodnom studijom (CKD, Zagreb, 1982), francuskog originala *Essai sur la nature du commerce en général*, Pariz, INED, 1952,

²⁴ *Political Discourses*, 1752, hrvatski prijevid, Politička kultura, Zagreb, 2004.

²⁵ *Maximes générales du gouvernement économique*, 1757; *Tableau économique*, 1758; hrvatski prijevod u *Ekonomisti* 17. i 18. stoljeća, Kultura, Zagreb 1955.

²⁶ *Eloge de Vincent de Gournayu* 1759; *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*, 1766.

²⁷ *An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy, Being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations*, London , A. Millar & T. Cadell, 2 sv.

iz prethodnoga razdoblja, čiji su autori većinom još bili živi, a neki čak i Smithovi osobni prijatelji. Sustav političke ekonomije, kakav je ponudio Smith, proglašen je epohalnim, originalnim i cjelovitim sustavom ekonomske znanosti, koji je na elegantan i jednostavan način navodno dao odgovore na sva relevantna teorijska i praktična pitanja ekonomije kao znanosti i društvenog realiteta, i stavljeno u rang uzora za svako vjerodostojno bavljenje ekonomskom problematikom. Nije od prve bilo jasno u čemu je tajna takva trenutna uspjeha, niti što je to novo što se nije moglo naći kod Smithovih prethodnika. Doista, čovjek koji je izvršio takvu radikalnu revoluciju u razvoju ekonomske misli, a da je pri tome bio toliko superioran, da nije imao nikakve potrebe, da se osloni na rad svojih prethodnika, i da trenutno nametne cijeloj jednoj znanstvenoj disciplini svoje stavove i standarde istraživanja, morao je biti čovjek izvanredne inventivnosti i originalnosti.

Međutim, stvar nikako nije tako jednostavna. Pomnija komparativna i povijesna analiza *Bogatstva naroda* može lako pokazati da su mnoga gledanja i argumenti, za koje se autorstvo pripisuje Adamu Smithu u stvari široko zastupali njegovi prethodnici i suvremenici, tako da je Schumpeter u svojoj *Povijesti ekonomske analize*, mogao utvrditi, da «*Bogatstvo naroda* nije sadržavalo nijednu stvarno novu ideju»,²⁸ zatim da Smith nije uspio u svoj sustav unijeti mnoge vrijedne ideje i spoznaje svojih suvremenika. To je danas već općepoznata činjenica.²⁹ Ali se ne može previdjeti da je sam Smith uvelike odgovoran za pogrešno predstavljanje postignuća drugih autora i time svjesno isticanje izvornosti i važnosti svojeg djela, kao i raskid s cijelom prethodnom tradicijom, a da je znanstvena javnost prešla preko te činjenice, priključivši se općem slavlju rađanja novog nadmoćnog i sveobuhvatnog znanstvenog sustava. I mnogi Smithovi kritičari priznali su Smithu zaslugu da se pokazao vrlo sposoban da iz raspoloživog teorijskog materijala izgradi impozantan sustav, koji je sam po sebi kao sustav veliko teorijsko postignuće.³⁰ Ali Smith nije bio prvi koji je izgradio cjeloviti sustav. Ako se i složimo da merkantilistički sustav možda nije bio cjelovit i uvijek dovoljno usklađen, to ne možemo

²⁸ Joseph A. Schumpeter, (1975) *Povijest ekonomske analize*, Zagreb: Informator, str. 153.

²⁹ Dovoljno je ovdje samo navesti jedno novije mišljenje koje se slaže sa Schumpeterovim. «Smith je prvi od velikih eklektika, koji je ispleo u skladnu cjelinu važnije ideje jednako prethodnika koliko i suvremenika. Utjecaj Hutchesona i Humea osobito je vidljiv; također je mnogo dugovao Turgotu i fiziokratima, posebno Quesnayu i takvim liberalnim merkantilistima kao što su North, Petty, Child i Tucker. Druge važne ideje proizašle su iz njegova neslaganja s Mandevilleom», I. H. Rima, (1986) *Development of Economic Analysis*, New York: Irwin, str. 75. Ovdje se ne spominje Steuart, kao i drugi čije je ideje sigurno poznavao.

³⁰ «On je dao od sebe najbolje...Njegova mentalna veličina bila je dovoljna da se ovlada glomaznim materijalom koji je tekao iz mnogih izvora i da ga čvrstom rukom stavi pod vlast malog broja usklađenih načela: graditelj koji je solidno gradio bez obzira na troškove, bio je također veliki arhitekt» J. A. Schumpeter. Op. cit. str. 153. Slično ocjenjuje i I. Rima na već navedenom mjestu.

tvrditi za fiziokratski sustav Quesnaya, na koji se je Smith uvelike ugledao i kojemu nije nedostajalo konsistentnosti, s tom razlikom da je Quesnay za osnovu uzeo poljoprivredu, a Smith kapitalistički organizirani rad općenito. Ključ nepodijeljenog uspjeha i popularnosti Smithova djela očividno izlaze iz okvira Smithovih individualnih zasluga. Pohvale su prvenstveno dolazile zbog Smithove beskompromisne obrane kapitalističkog sustava i interesa nove vladajuće klase, na čemu se je Smith angažirao pišući u duhu vremena i očekivanja sredine. Na to upućuje i Jacob Viner, inače kritički raspoložen prema Smithu, kada piše o *Bogatstvu naroda*: «Bila je to ocjenjivačka i ratoborna knjiga, koja je oštro kritizirala postojeće društvo i vladu i snažno zagovarala promjene u nacionalnoj politici...»³¹ Naravno, za takvu knjigu javnost i ne očekuje, da strogo poštuje standarde akademske prakse, ali je važno da pruži punu i preglednu sliku svog predmeta, i da po mogućnosti zadrži znanstvenu metodu i autoritet. Zato njezino razumijevanje i upotrebu treba prosuđivati u kontekstu političkih i ideoloških prilika, posebno ako je i bila mišljena da bude njihov sastavni dio. A kakve su bile realne političke, socijalne i međunarodne prilike Velike Britanije u vrijeme kada je Smith odlučio pisati sintezu ekonomskih doktrina, upravljenu na aktualno stanje i stremljenja britanskog društva?

Povijesno razdoblje početka posljednje trećine 18. stoljeća, kada je nastajalo *Bogatstvo naroda*, bilo je razdoblje visokih političkih i ideoloških napetosti i žestokih sukoba u svijetu. Američki rat za nezavisnost imao je snažnog odjeka u Europi, a posebno u velikoj Britaniji gdje je doživljavao gotovo kao unutrašnji, građanski rat, koji je dovodio u pitanje njezin vodeći položaj u svijetu i njezinu unutrašnju sigurnost. Sa završetkom Sedmogodišnjeg rata 1763. i porazom Francuske, Velika Britanija je bila učvrstila svoju dominaciju. Njezin dominantni položaj u trgovini, financijama, prekomorskim osvajanjima i općem ekonomskom napretku bila je dovoljna garancija njezine prevlasti u međunarodnim odnosima. Kao otočna zemlja ona je imala manje troškove obrane i prednosti u prekomorskom i unutrašnjem prometu. Zemlja je pokazala visoku sposobnost da uspješno vodi ratove vani i da istodobno održava slobodu i red u zemlji. Vlada, odgovorna parlamentu, dopuštala je novoj kapitalističkoj klasi da sudjeluje u donošenju zakona, definiranju državne politike i u upravljanju lokalnim poslovima. Britanski trgovci i financijeri uživali su visoki ugled i utjecaj na državne poslove. Za razliku od Francuske, u Velikoj Britaniji plemstvu i djeci protestantskog svećenstva nije bilo zaboravno baviti se gospodarskim poslovima, što je osiguravalo širu i kvalitetniju osnovu za regrutaciju poduzetnika i njihove bolje društvene veze. Razvoj financijskih institucija doprinio je većoj koncentraciji i mobilnosti kapitala za podu-

³¹ Jacob Viner, «Adam Smith», u *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 1968.

zimanje zahtijevnijih poslovnih pothvata. Proces ekonomske transformacije prema uspostavi kapitalističkog sustava bio je praktički završen. Struktura parlamenta, odgovorna vlada i ograničena moć monarha, osiguravale su oligarhijskoj eliti bogatstva izravno sudjelovanje u državnoj vlasti. Preživjeli zakoni, mnogi iz feudalnog doba, zastarjela uprava i korumpirano sudstvo, bili su međutim, smetnja općem gospodarskom i političkom razvoju i zahtijevali su temeljitu reformu, koja je pak jako kasnila.

Do izbijanja američkog rata za nezavisnost Engleska se, ipak, nije osobito žurila, očekujući da će se procesi spontano razvijati u njezinu korist. Engleski oprezan i pragmatičan pristup razvoju trgovine i financija nije isključivao uporabu sile, zadržavanje povlastica i državne regulacije u promicanju britanskih interesa. Ukidanje ograničenja trgovine i izvoza novca tražilo se samo na osnovi procjene da ona smanjuju proizvodnju, zaposlenost i izvoz. Zahtjevi za državnom intervencijom su se redovito pojačavali u vrijeme oskudice, krize i opasnosti gubitka tržišta. O tome svjedoči Turgot, francuski prijatelj Humea i Smitha, u pismu Humeu od 23. srpnja 1766. govoreći o izgledima slobodne trgovine: «Naši liberalni filozofi, sljedbenici Quesnaya, snažno podržavaju sustav svoga učitelja. To je sustav od kojega su engleski pisci danas vrlo udaljeni, i suviše je teško pomiriti ta načela s ambicijom da se monopolizira trgovina svijeta, a da bi bilo nade da će ga oni brzo usvojiti. ... Jako se bojim da vaš čuveni demagog (Pitt St.-op.), slijedi vrlo različita načela i sam vjeruje da mu je u interesu da u vašem narodu sačuva predrasude, koje ste vi nazvali *zavišću trgovine*».³²

Britanski rat u Americi opasno je podijelio englesku političku i intelektualnu elitu i doveo u pitanje englesko ekonomsko i političko vodstvo u svijetu. Mnogi su smatrali da je rat bio nepotreban, izazvan anomalijom engleske regulacije kolonijalne trgovine, i to sa kolonistima engleskog podrijetla, jezika i kulture, na koje je Engleska računala kao na vlastito proširenje i potporu u svijetu. Gubitak američkih kolonija značio bi gubitak golemih naseljivih prostranstava sa nepreglednim prirodnim bogatstvima, te imanentnu reviziju rezultata Sedmogodišnjeg rata. Naime, Francuska se stavila na stranu američkih pobunjenika, aktivno ih pomažući u njihovoj borbi za nezavisnost, pa bi njihov uspjeh značio i jačanje francuskog položaja u Europi i u svijetu. Rat se vodio dugo, slabo organizirano i uz velike materijalne troškove i ljudske gubitke. Posebna opasnost bila je u pobunjeničkoj najavi uspostave republikanskog sustava vladanja, što bi dodatno moglo imati veliki odjek u svijetu i ugroziti unutrašnju sigurnost Velike Britanije i njezinih odnosa s Irskom. Sve su to razlozi zbog kojih su vladajući britanski krugovi smatrali da je tijek modernizacije zemlje spor i neodlučan i da se moraju poduzeti šire

³² Vidi David Hume, (2004) *Ekonomске rasprave*, op. cit. str. 139

i radikalnije reforme. Vodeći ekonomisti kao što su bili Steuart i Hume, koji su zastupali evolucionističku koncepciju razvoja, našli su se u raskoraku s potrebama i očekivanjima javnosti. Trebalo je ponuditi nešto prodornije, razumljivije i popularnije, što bi dalo veći poticaj i osiguralo intelektualno vodstvo u međunarodnim razmjerima.

Pravi čovjek za taj pothvat našao se u Adamu Smithu. Njegov dotadašnji opus iz područja političke ekonomije bio je krajnje skroman, gotovo nikakav. Rano umirovljeni profesor Moralne filozofije na Sveučilištu u Glasgowu bio je, međutim, ugledna i međunarodno poznata osoba, koja je dolazila iz već afirmiranog škotskog intelektualnog kruga sa temeljitim klasičnim i literarnim obrazovanjem. On je 1759. objavio zapaženu knjigu *Teorija moralnih osjećaja*,³³ koja je doživjela još za njegova života više izdanja na engleskom i u prijevodima. Kad se je počeo baviti ekonomskom problematikom, nije točno utvrđeno, vjerojatno u vrijeme svog boravka u Francuskoj sredinom 1760-tih godina kroz druženje s francuskim fiziokratima. Vjerojatno je pratio i engleske autore, posebno Davida Humea, s kojim je bio dobar prijatelj.³⁴ Intenzivno se bavio ekonomskim studijama ne duže od deset godina, najviše u prvoj polovici 1770-tih godina, kada je napisao i priredio za tisak *Bogatstvo naroda*, svoje jedino ekonomsko djelo u dva opsežna sveska, koje je izašlo u proljeće 1776. Teorijska povezanost njegove moralne filozofije i ostvarenja u političkoj ekonomiji nije dolazila do jačeg izražaja, osim općeg stava da je «briga za vlastitu privatnu sreću i interes» nužni elemenat vrline, i da stoga shvaćanje vlastitog interesa kao motiva djelovanja kako ga zastupa u *Bogatstvu naroda* nije nužno u suprotnosti s njegovom moralnom teorijom, kako su neki pokušavali dokazati. Poslije se bavio upravnim poslovima kao upravitelj carina za Škotsku i istraživanjem u drugim područjima znanosti, a u vezi s ekonomijom, priređivanjem više uzastopnih izdanja *Bogatstva naroda*, koje je minimalno mijenjao. Treba također spomenuti da je u mladosti predavao retoriku, a kasnije i pravnu teoriju. Ta širina bavljenja različitim područjima znanosti za ono vrijeme nije bilo ništa neobično, i ona je sigurno doprinijela uspjehu Smithova glavnog djela, ali je ipak neobično da je Smith za relativno kratko vrijeme bavljenja političkom ekonomijom tako suvereno ušao u sve njezine dimenzije i ostvario takvu sintezu da su joj se svi divili i bespogovorno je prihvaćali, čak i oni koje je Smith diskvalificirao, prešutio, ili oštro kritizirao. A takvih nije bilo malo. Da li je Smith bio toliko superioran svojim prethodnicima i suvremenicima, da ih je mogao uvjeriti u nadmoć svojih argumenata i metoda, da nisu smatrali korisnim da se s njime spore? Ako Smithove zasluge za uspjeh svoga djela i nisu sporne, bučni doček i apodiktički

³³ *The Theory of Moral Sentiments*, London i Edinburgh

³⁴ O odnosu Adama Smitha i Davida Humea, vidi podrobnije u predgovoru hrvatskom izdanju Humeovih *Ekonomskih rasprava*, *op. cit.*

ton pohvala koje su stizale sa svih strana, sugerira da znanstvena vrijednost djela nije bila jedina u pitanju. Smith se žurio završiti svoje djelo, koje je izgleda već bilo najavljeno i od kojeg se u javnosti mnogo očekivalo.³⁵

Što je u stvari Smith napravio? Imajući pred sobom teško savladiv materijal, a jasan cilj, Smith je odlučio ne baviti se pojedinostima i finijim razlikama u mišljenjima, nego izravno ići na jasno i tvrdo izlaganje vlastite koncepcije i njoj podvrći ocjene doprinosa svih drugih autora, prema kriteriju kako se oni odnose prema njegovoj vlastitoj koncepciji. Umjesto da razlaže evoluciju ideja i teorija, kako su se one razvijale po svojoj logici i kontekstu u kojem su se formirale, on im je pretpostavio svoju sliku cjeline i kontekst svog vlastitog vremena, kao obavezni okvir u koji ih mora uklopiti ili otpisati kao irelevantne. Napustio je evolucionistički pristup i zamijenio ga racionalističkom shemom. Povijest, koju je podijelio na primitivno i moderno doba, više ga nije zanimala osim kao polje izbora materijala za potporu vlastite zgrade. Vratio se na poziciju racionalizma 17. stoljeća, koja je javnosti sugerirala visoki znanstveni standard, oblikovan prirodno – znanstvenim sustavima prethodnog stoljeća. U javnosti je odmah prepoznat i uzdignut u rang «Newtona društvenih znanosti». Stavove drugih autora nerado je navodio, a i kad je to činio ostajao je škrt u priznanjima konkretnih zasluga. Prikaz merkantilističke literature sveo je na odbacivanje merkantilističkog gledanja na novac kao jedini oblik bogatstva, sam uvijek ne razlikujući bogatstvo od materijalnih dobara. A ni fiziokrati nisu bolje prošli, zbog njihove koncepcije da je samo poljoprivreda proizvodna djelatnost, koja ostvaruje višak proizvoda, ali, uz pohvalu Quesnayu za oštroumnost, bez priznanja za ideje koje je od njih preuzeo (određivanje proizvodnog karaktera ostvarivanjem viška proizvoda, koje je on samo šire primjenio na sve djelatnosti, ideju prirodnog poretka, *laissez-faire* kao načelo postizanja i održavanja ekonomske ravnoteže). Steuarta i Tuckera nigdje nije ni spomenuo, kao ni Turgota. Iako je koncepcija *laissez fairea* zauzela u njegovu sustavu središnje mjesto, Smith ni na jednom mjestu nije koristio ovaj od ranije općeprihvaćeni francuski izraz da je označi, nego govori o «očevidnom i jednostavnom sustavu prirodne slobode» («obvious and simple system of natural liberty»), izbjegavajući tako upuštanje u raspravu o podrijetlu koncepcije.

³⁵ Tako piše Hume u pismu Smithu 1. travnja 1776. povodom pojave *Bogatstva naroda*: «Mnogo mi se dopada vaše postignuće, i pomno čitanje oslobodilo me je iz velike tjeskobe. To je bio rad od kojeg se mnogo očekivalo, vi sami, vaši prijatelji i javnost, da sam drhtao od straha prilikom njegove pojave». Vidi D. Hume, *Ekonomске rasprave*, op. cit. str.150. Da je Hume, mogao drhtati od straha, znajući zahtijevnost i obimnost posla, lako se može razumjeti, ali ostaje nejasno zašto se je javnost uzbuđivala, očekujući tako mnogo, tko ju je na to pripremio? Ali da je Hume zadržao kritičku distancu, govori nastavak pisma, u kojem Hume kaže:» da ste ovdje uz moje ognjište, ja bih osporavao neka od vaših načela». Hume nije imao prilike da to učini, spriječila ga je smrt, ali to nije tada učinio ni nitko drugi.

Posebno je zanimljiv Smithov odnos prema Humeu. Kao stariji dugogodišnji prijatelj, Hume je snažno utjecao na formiranje Smithovih filozofskih i ekonomskih stavova. U stalnoj vezi s Humeom Smith je ostao i u vrijeme pisanja *Bogatstva naroda*. U knjizi nije štedio pohvale Humeu kao genijalnom misliocu, ali nije bio određen kad je trebalo točno označiti Humeove doprinose i vlastite dugove prema njemu, i tako ga vješto posvojio kao svoga pristalicu, što je bilo važno s obzirom na Humeov autoritet, ali ne posve korektno, s obzirom na očevitno Humeovo vremensko prvenstvo i stvarne sadržajne i metodološke razlike između Humeovih i Smithovih pogleda. Upuštanje u raspravu s Humeom sigurno bi ga zaplelo i opteretilo dokazivanjem, i odvučlo od vlastitog cilja. Humeovo zagovaranje slobodne trgovine imalo je osnovu u njegovu uvjerenju da prevelika i troma regulacija, zavidna vlast, te održavanje skupih monopola, nazadnih institucija i običaja, šteti civilizacijskom napretku i međunarodnoj suradnji, koji su bitni za rast blagostanja i poštivanje individualnih sloboda. Ali Hume nije vjerovao u neki prirodni idealni poredak, koji bi automatski osiguravao ekonomski i civilizacijski napredak. Dapače, on je već upozoravao na opasnosti koje sa sobom nosi vladavina bogatstva, koja ne bi bila trajno ograničavana mehanizmima državne politike.³⁶ «Moje načelo je upravljeno protiv uske zlobe i zavisti naroda, koji nikad ne podnose napredak svojih susjeda», precizira Hume svoj temeljni stav.³⁷ Na način kako je postupio prema Humeu, Smith ga je elegantno sklonio sebi s puta, ostajući i dalje u sjaju njegova ugleda. Njegovom trenutnom pragmatičnom cilju više je odgovarao pristup s tvrde pozicije racionalističkog ideala.

Oni koji su doživjeli Smithovo djelo kao epohalno, originalno postignuće, ponajprije su mogli misliti na uvjerljivost s kojom je zagovarao politiku slobodne trgovine, *laissez-faire*, širokogrudnost koju je iskazivao prema kolonijama, te socijalnu notu njegova učenja koja se očitovala u njegovu uzdizanju rada kao jedinog izvora vrijednosti. On je rado grdio trgovce zbog predrasuda i sklonosti monopolima, lakim zaradama i spekulacijama, političare zbog nedosljednosti i sklonosti korupciji, što se uvelike slagalo s popularnim raspoloženjem, ali svojom koncepcijom tržišta kao sustava prirodne slobode te je zamjerke svodio na marginalna zapažanja, u odnosu prema osnovnom pravcu dokazivanja apsolutne prednosti slobode djelovanja, koje je ograničeno samo obzirima «pravde», a tu «pravdu» i uklanjanje svih prepreka njezinoj prevlasti, stavio je u nadležnost zakonodavaca, koji se inspiriraju spoznajama znanosti. Politička ekonomija «kao grana znanosti državnika ili zakonodavca... sebi postavlja dva različita cilja: prvo pribaviti

³⁶ To je osobito došlo do izražaja u njegovim razmatranjima o državnom dugu, kao opasnosti da javna vlast potpadne pod kontrolu privatnog bogatstva. Vidi D. Hume, (2004), *Ekonomске rasprave*, posebno esej o državnom dugu

³⁷ U pismu Lordu Kamesu, *Ibid.*, str. 136.

uzdržavanje ili obilan dohodak narodu, ili bolje: omogućiti narodu, da sebi pribavi obilan dohodak ili uzdržavanje; i drugo, opskrbiti državu ili zajednicu dohotkom, dovoljnim za javne službe».³⁸ Ona je u funkciji općeg dobra, kao i oni koji provode njezina načela, te čini sretnim i narod i vladara.

O problemima razdiobe proizvedenih dobara, o izvoru vlasničkih prava na proizvodna sredstva, o socijalnom položaju pojedinih društvenih skupina, o odnosima moći unutar proizvodne organizacije, Smith govori malo. Ocjenjujući doprinos Smitha i njegovih sljedbenika razjašnjenju ovih pitanja, Richard Jones, pedesetak godina poslije pojave Smithova djela, opravdano zaključuje: «Radovi onih koji su se bavili načelima koja vladaju raspodjelom bogatstva, do sada nisu nagrađeni takvim uspjehom kakav je onaj koji je okrunio napore onih koji su istraživali uvjete koji utječu na proizvedenu količinu ... Smith je pokušao malo na tom dijelu svog velikog predmeta, a to malo što je učinio, nije učinio dobro: ali njegov dobri osjećaj držao ga je podalje od apsurdnosti, kao što su one koje unakazuju radove nekih koji su mu prethodili, i mnogih koji su ga slijedili: i oprez s kojim se on suspregao da duboko ne zaroni u to istraživanje, pokazuje, možda, da je bio svijestan teškoća koje je odlučio izbjeći».³⁹ Ali koliko god Jones bio uviđavan prema Smithu, ostaje činjenica da je Smith mnoge osjetljive i važne dijelove političke ekonomije, gdje se traži veća državnička mudrost i istančaniji osjećaj pravde, naprosto izostavio iz svoga razmatranja ili ih je tek površno dotakao.

Ali to nimalo nije umanjilo njegov uspjeh kod publike i politike. Ignorirajući radove mnogih svojih suvremenika i prethodnika, preuzimajući od drugih po izboru ono što se prirodno uklapalo u njegov sustav, isključujući zamršena i nepopularna razmatranja, Smith se postavio sam sebi kao vrhovni kriterij, i proizveo dopadljivo i razumljivo djelo, sa mnogo zanimljivih ilustrativnih podataka i digresija, a da je ipak održao znanstvene standarde analize i dokazivanja. Od ekonomskih pisaca malo je doslovce navodio, ali je bio velikodušan prema antičkim filozofima i povjesničarima. Držeći se jasno postavljene svrhe, da definira teorijsku i ideološku osnova političke reforme, čija su potreba i osnovni profil već bili široko prihvaćeni, formalni znanstveni nedostaci djela nisu bili bitni, ni za dio ekonomske profesije, koja je prihvaćala radikalni liberalni program reforme. Oni su mogli izazvati negodovanje kritičnog dijela profesije, koji nije apriori prihvaćao tako zamišljenu reformu, ili je bio otvoreno protiv nje, ali u vremenu velikih očekivanja javnosti svako osporavanje na osnovi formalnih analitičkih postupaka javnost bi teško prihvatila. Svaka politička i ideološka uporaba znanosti, naime, tako upada u opasnost, da izvana zadati zahtjevi učinkovitosti lako nadvladaju

³⁸ Smith, *Bogatstvo naroda*, Zagreb: Kultura 1952, sv I, str. 383

³⁹ Richard Jones, (1831) *An Essay on the Distribution of Wealth*, str. III, V.

njezine unutrašnje zahtjeve istinitosti. To je, jamačno, imao u vidu Schumpeter, kada je s nešto ironije, pisao o Smithu: «Upravo njegova ograničenost dovela je do uspjeha. Da je on bio sjajniji, ne bi bio tako ozbiljno prihvaćen, da je dublje kopao, da je iskopao više teško shvatljivih istina, da je koristio teške i složene metode, ne bi bio shvaćen. Ali on nije imao takve ambicije: u stvari, on nije volio ništa što je prelazilo čisti zdravi razum».⁴⁰ Ali to je u velikom raskoraku s njegovim tonom i stilom u *Teoriji moralnih osjećaja*.

Povratak na racionalistički model mišljenja i izlaganja bio je, naime, dio njegove strategije uspjeha. Teško je misliti da čovjek koji je od mladosti odrastao uz Humea, nije shvaćao razliku između racionalizma i Humeovog empirizma, između razuma i razumijevanja, između nesigurnog napredovanja prema spoznaji općeg tijeka stvari u stjecaju mnoštva uzroka od razumskih postulata, razliku doživljaja i interpretacije činjenica od logičke kozistentnosti. U *Teoriji moralnih osjećaja* Smith je bio mnogo bliži Humeovim koncepcijam, nego u *Bogatstvu naroda*. Racionalistički model je mnogo jednostavniji, uvjerljiviji, i bliži popularnom shvaćanju znanosti, nego Humeova skeptička, gotovo agnostička, filozofija. Smith je mogao biti i iskren u svom divljenju Humeu, a ipak da se iz razloga oportunistički odluči za jednostavniji i javnosti bliži pristup.

Fenomenalni uspjeh prirodnih znanosti i polet racionalističkog mišljenja u 17. stoljeću dali su mu dobar primjer. Mnogi mislioci 17. i 18. stoljeća slagali su se da je spoznate zakone i pravilnosti jednog područja moguće jednostavno primijeniti na područja fenomena druge naravi. Oni su vjerovali da je svijet u svim svojim manifestacijama podvrgnut istim zakonima, koji se, kad su jednom utvrđeni, mogu snagom autoriteta razuma proširiti na druga područja.⁴¹ Ideja jedinstva znanosti činila se vrlo privlačnom.

Tako su načelni otpor regulaciji trgovine i drugih poslovnih aktivnosti, te zagovori slobode tržišta, kao njihova organizacijskog načela, dolazili više iz racionalističke filozofije i teologije, iz apriorne vjere u sukladnost i trajnost odnosa u društvu kao i u prirodi. Savršenost božje mudrosti ili prirode takva je, da ljudska intervencija može samo napraviti nered i štetu. Bog je čovjeka obdario razumom da shvati zakone prirodnog poretka i da se po njima ponaša, a ne da očekuje, da bi bog mogao mimo prirodnih zakona dopustiti mogućnost, da bi čovjek po vlastitoj želji i odluci mogao činiti nešto bolje od onog što je bog već učinio. Primjenjena na trgovački organizirano gospodarstvo ta ideja se pretvara teoriju tržišne ravnoteže. Trebalo je to samo pokazati na primjeru tržišta, da tržišne sile, koliko god djeluju suprotno na kraju ipak us-

⁴⁰ J. A. Schumpeter, op. cit. Str. 153.

⁴¹ Vidi Marvin Perry, (1993), *An Intellectual History of Modern Europe*, New York: Houghton Mifflin, pogl. 3 i 4; W. H. Mc Neill, (1963), *The Rise of the West. A History of the Human Community*, Chicago: The University of Chicago Press, pogl. XII, odj. B. t. 3.

postavljaju stanje koje je korisno za sve aktere i da se to postiže u uvjetima njihove slobode djelovanja. Između tržišne ponude i potražnje, koliko god one bile suprotno motivirane, djeluje unutrašnja međuzavisnost koja dovodi do sklada između svih aktera, a prema tome i između pojedinca i zajednice. To nije bilo teško dokazati iz svakodnevnog iskustva trgovanja, u kojem pojedinci spontano ostvaruju svoje interese, bez vanjske prisile. Vjera da postoji automatski mehanizam ravnoteže, bez obzira da li kroz njega djeluje božja volja ili prirodni zakon, bila je dovoljna da se zaključi da postoji sustav prirodne slobode kojeg je najbolje pustiti da djeluje u čistom obliku, bez uplitanja sa strane. Postojanje poremećaja i imperfektnosti u funkcioniranju tržišta, lako se moglo pripisati takvom nekom uplitanju, a ne pretpostavljenom mehanizmu. Zanimljiva je činjenica da Smith nije posvetio veću pozornost analizi strukture i funkcioniranja realnih tržišta i formiranju tržišnih cijena. Taj je posao obavljen tek u 20. stoljeću.

Spekulativna konstrukcija nije ostala samo na razini objašnjenja prirodnog poretka, nego se pretvorila i u ljudsku moralnu obvezu prema bogu i prirodi. Ono što su ljudi kroz povijest pokvarili neznanjem ili grešnim iskrivljavanjem prirodnih zakona, razumom vođeni ljudi trebaju sada ispraviti i uspostaviti idealni poredak. Ova eshatološka vizija bila je osnova mnogih utopijskih projekata, među koje, kao što vidimo, ulazi i liberalni sustav prirodne slobode tržišta. Sklad između pojedinca i zajednice, između slobodnog djelovanja pojedinca u svrhu ostvarenja privatnih i općih interesa, postiže se ovdje spontano, bez intervencije nekog vrhovnog autoriteta. Ako se taj vrhovni autoritet i oformi kroz društvene institucije, on je rezultat a ne pretpostavka toga sklada. Time je krug zatvoren u svom jedinstvu i uzvišenosti, i nad njime bdije samo Providnost. Još kod Quesnaya, koji je čvrsti zagovornik *laissez-fairea*, vladar je jamac tog sklada: «Vrhovna vlast treba da bude jedinstvena i uzvišena nad svim pojedincima u društvu i nad svim nepravednim pothvatima pojedinačnih interesa; jer svrha gospodarstva i poslušnosti jest sigurnost svih i dopušteni interes sviju», naglašavao je Quesnay.⁴² Smith je otišao dalje u apstrakciju, proglašavajući vrhovnim autoritetom «nevidljivu ruku», ostajući pri tome neodređen u pogledu podrijetla i naravi te «nevidljive ruke», tako da je svatko mogao termin interpretirati po volji, od izrazito teološkog shvaćanja božje ruke do profane slike realno postojećeg tržišta, ili naprosto kao efektnu metaforu. Smith je u središte svog sustava postavio čovjeka kao egoističku samodovoljnu jedinku, koja sama u sebi nalazi poticaje, sredstva i mjerila vlastitog djelovanja, te maksimira vlastitu korist i zadovoljstvo u odnosima s jednako slobodnim jedinkama, ali ujedno pomaže da se postigne i maksimum bla-

⁴² F. Quesnay, *Opća načela ekonomske vlade*, vidi u *Ekonomisti 17. i 18. stoljeća*, Zagreb, Kultura 1952, str.361.

gostanja za sve, i tako doista otvorio novo poglavlje u povijesti liberalnih ideja. Sloboda je, tako, proglašena nužnim i dovoljnim uvjetom sreće i blagostanja kako pojedinca tako i zajednice u cjelini, ali i kao ispunjenje prirodne nužnosti i božjeg nauma. Umjesto proučavanja sadržaja, oblika i regulacije gospodarske aktivnosti u realnim povijesnim, socijalnim i prirodnim uvjetima života i njegove reprodukcije, ekonomskoj znanosti ponudila se tako uzvišena misija propagiranja i bezuvjetnog širenja «sustava prirodne slobode».

Razumljivo je oduševljenje s kojim je dočekano Smithovo djelo u javnosti. Ono je moglo poslužiti kao snažan poticaj za političko-ekonomsku reformu nacionalnih institucija, kao platforma za mirno uređivanje međunarodnih odnosa, a posebno kao osnova za prekid neprijateljstava i uspostavu mira s sjevernoameričkim kolonijama. Posebno se je oduševila mlađa skupina liberalno orijentiranih političara. Radikalizacija liberalnog programa, za koju su se oni zauzimali, i njezino potvrđivanje vrhunskim znanstvenim autoritetom, davalo je njihovim nastojanjima novu snagu i izgled. Smith je knjigu pisao kada ishod rata s sjevernoameričkim kolonijama nije još bio odlučan, i još su postojale nade da se može miroljubivo spriječiti proglašenje njihove nezavisnosti. Smith je sam u *Bogatstvu naroda* mnogo pažnje posvetio položaju i razvoju sjevernoameričkih kolonija, s izgledom njihova ostanka u britanskom carstvu. Treba, međutim, spomenuti da je početno oduševljenje brzo splasnulo. Razočaranje britanske javnosti s definitivnim gubitkom američkih kolonija i proglašenje nezavisnosti Sjedinjenih Država nije više bio pogodan trenutak za rasprave o velikim idejama i planovima. Tek je oporavak od šoka, i novi polet, potaknut prvim uspjesima industrijske revolucije, ponovno stavio propagandu slobodne trgovine i liberalne reforme u središte britanske ekonomske i političke strategije. Prava propagandna kampanja pokrenuta je u političkim krugovima, časopisima i u javnosti nakon potpisivanja mirovnog ugovora sa Sjedinjenim Državama i formiranja nove vlade 1783. godine. Od političara Smitha je prvi u Donjem domu hvalio krajem 1783. Charles James Fox, vođa radikalnih liberala, da bi odmah zaredala visokotiražna izdanja *Bogatstva naroda* i javna priznanja od Lorda Shelburnea, E. Burkea, J. Benthama i drugih. William Pitt Mlađi, predsjednik Vlade, izgovorio je 1791. čitav hvalospjev u čast Smitha, proglašivši ga autorom «čije će široko znanje pojedinosti i dubina filozofskog istraživanja, vjerujem, pružiti najbolje rješenje svakog pitanja povezanog s poviješću trgovine i sa sustavom političke ekonomije».⁴³

Tako je stvarana ideološka podloga za radikalnu društvenu reformu britanskih institucija, poticanje slične reforme u drugim zemljama i za nesmetanu eks-

⁴³ *Mr. Pitt' Parliamentary Speeches*, izd. W Hathaway, (London: Longman, Hurst, Rees & Orme, 1808), sv II, str. 358. citirano prema Salim Rashid, *The Myth of Adam Smith*, Edward Elgar, Cheltenham 1998. str. 161-162.

panziju kapitala kao novog oblika društvene moći i načela vladanja. Ekonomska znanost u znaku Smitha stavljena je u funkciju «slobodno-trgovinske propagande», kako je to ocijenio Eli Heckscher.⁴⁴ Ali taj proces nije išao bez teškoća. Izbijanje Francuske revolucije i europski ratovi s trgovinskom blokadom, koji su uslijedili, u Velikoj Britaniji su izazvali konzervativnu reakciju i jačanje državne kontrole, suspenziju konvertibilnosti funte u zlato. To više nije bila poticajna atmosfera za liberalne reforme.

Jedna skupina mlađih ekonomista i pravnika pod vodstvom Benthama dalje je uporno radila na širenju Smithova učenja, ali su njihovi radovi unijeli dodatne zabune i sporove. Sam Bentham je bio pravnik, i na reformu je gledao pretežito kao na modernizaciju zakonodavstva i uprave⁴⁵, gledajući na čovjeka kao na pravni, a ne ekonomski i socijalni entitet. Njegovo shvaćanje čovjeka bilo je suviše formalističko da bi bilo od veće pomoći u razumijevanju realnog iskustva i ponašanja čovjeka u kompleksnom društvenom kontekstu. Malthus svojim načelom pretjeranog množenja stanovništva⁴⁶, osudio je čovjeka na vječnu muku preživljavanja u uvjetima sve oskudnijih prinosa od njegova rada. Smithov optimizam u pogledu napretka u blagostanju, Malthus je tako zamijenio prijetnjom smrti od gladi, bolesti i patnje u oskudici. Proglašavajući to neumitnošću ljudske egzistencije, koja je uz to dolazila po božjoj volji; Malthus je natjerao ljude da se zapitaju čemu onda služi očevitni napredak u proizvodnosti rada i u bogatstvu društva, i može li takvo objašnjenje ljudske sudbine uopće proći test povijesnog iskustva i morala, da bi se moglo uopće smatrati znanstvenom spoznajom. Ni doprinosi Jean-Baptista Saya, Jamesa Milla i Davida Ricarda, koji su pripadali istoj školi, nisu povećavali povjerenje ljudi da će liberalni ekonomski sustav osiguravati veću sigurnost i rast blagostanja. Ricardo je doista doprinio boljem shvaćanju koristi od međunarodne trgovine, ali je stavio u pitanje održanje zaposlenosti i trajnosti ekonomskog rasta. Prva opća kriza novog, kapitalistički ustrojenog gospodarstva, koja je izbila odmah nakon uspostave mira, poljuljala je vjeru u automatsku ravnotežu tržišne ponude i potražnje, na kojoj se temeljila cijela smithovska teorijska konstrukcija i koju su tako zdušno branili Say i James Mill. Malthus se izdvojio iz skupine, odbacivši vjeru u jednakost ponude i potražnje, smatrajući da sustav ne generira dovoljnu potražnju i da je potrebna državna intervencija da uspostavi tržišnu ravnotežu. Svako uvođenje realnih ekonomskih faktora (tehnologije, zaposlenosti, prirodnih resursa, potražnje, odnosa raspodjele) u analizu

⁴⁴ E. F. Heckscher, (1955), *Mercantilism*, London: Allen & Unwin, Sv. II, str. 332.

⁴⁵ Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of morals and Legislation*, 1789; *Manuel of Political economy*, 1793-5.

⁴⁶ T. R. Malthus, *An Essay on the Principle of Population*, 1798; prerađeno i prošireno izdanje 1803.

funkcioniranja sustava, pokazivalo je njegove unutrašnje pukotine i praznine i izazivala velike sumnje u njegovu koherentnost, a time i njegovu uspješnu praktičnu primjenu. Čak i militantni zagovornici ovog političko- ekonomskog sustava nisu više vjerovali u njegovu adekvatnost i trajnu funkciju u konstituciji modernog kapitalističkog društva. Tako je John Stuart Mill, sin Jamesa Milla i učenik Ricarda, sam nastavljajući Smithove tradicije, 1833. godine, obrazlažući zašto je još uvijek pristalica *laissez-fairea*, izjavio: « U međuvremenu to načelo, kao i druga negativna načela, ima da odradi jedan posao, posao uglavnom razorne prirode i rado mislim da ono ima dovoljno snage da ga završi, nakon čega mora brzo umrijeti; počivao u miru kad jednom umre, jer jako sumnjam da će ikada uskrsnuti». ⁴⁷

Smithov sustav, ponuđen u obradi Benthama i njegovih suradnika početkom 19. stoljeća, naišao je na snažan otpor onih ekonomista, koji nisu prihvaćali radikalni liberalni projekt, smatrajući ga asocijalnim i ahistorijskim. Oslanjajući su na svoj povijesni uvid u ekonomski razvoj i civilizacijski napredak, oni su poricali da bi liberalni poredak bio uzrok ekonomskog poleta i da bi veliki napredak znanosti i obrazovanja, na ijedan način bio bitno uvjetovan uspostavom liberalnog režima. Obrnuto, smatrali su da je financijski kapital, koji je stajao iza liberalnog projekta, prigrabio rezultate razvoja znanosti i tehnologije, da bi povećao i učvrstio svoj udio u raspodjeli dohotka i bogatstva na račun radnih slojeva i potrošača, da je njihovo osiromašenje učinio izvorom svoga sve većeg profita, produbljujući tako nejednakost i socijalnu nepravdu i ugrožavajući zajednicu. Otpor je dolazio jednako iz radničkih redova, koliko i iz konzervativnih krugova. Pojam države kao zajednice svih, o čijem dobru ona mora skrbiti, još uvijek je bilo snažno ukorijenjeno. Tako je Sismondi, jedan od vodećih oponenta liberalizmu, u svom članku o političkoj ekonomiji u *Edinburgh Encyclopedia*, 1815. pisao: «Politička ekonomija je naziv dat važnom dijelu znanosti vladanja. Predmet države jest, ili mora biti, sreća ljudi, ujedinjenih u društvu; ona traži sredstva da im osigura najviši stupanj sreće, u skladu s njihovom prirodom, i istodobno da omogući najvećem mogućem broju pojedinaca da sudjeluje u toj sreći ... država je uspostavljena za korist svih osoba koji su joj podanici ... Bogatstvo i stanovništvo nikako nisu apsolutni znakovi blagostanja u državi, ona su to samo u odnosu jednog prema drugom. Bogatstvo je blagodat kada širi obilje između svih klasa; stanovništvo je prednost kada je svaki čovjek siguran da će dobiti poštenu zaradu za uzdržavanje od svoga rada, ali država može biti bijedna, iako neki pojedinci u njoj zgrću golemo bogatstva, ...». ⁴⁸

⁴⁷ Citirano prema Mac Gregor, D. H. (1949), *Economic Thought and Policy*, Oxford: Oxford University Press, str. 70.

⁴⁸ J. C. L. Simonde de Sismondi, (1815), *Political Economy*, članak u *Edinburgh Encyclopedia* pretilak Augustus M. Kelley, 1966. str. 1-2.

Sustav političke ekonomije, kakav je izrastao na Smithovom učenju, zaobilazio je pitanje sudjelovanja svih u ekonomskom napretku, i načelno odbacivao upravo one društvene institucije i mehanizme, koji bi to mogli osiguravati u datim civilizacijakim prilikama. Smithovska politička ekonomija je u javnosti sve više doživljavana kao «zloguka znanost» (*dismal science*), a njegovi glavni protagonisti podrugljiv naziv «sistemoklepaca» (*sistem-mongers*).⁴⁹ Protivnici su im prigovarali hladnu ravnodušnost prema sudbini najvećeg dijela društva, idolatriju sebičnosti i isključivu brigu za povećanje prava i bogatstva bogatih. Iako se liberalni ekonomski sustav uvijek pozivao na načelo slobode, po svojim posljedicama za koncentraciju bogatstva i odlučivanja u rukama malog broja kapitalističko-menadžerske elite, on ne samo da je razbijao prirodnu upućenost ljudi jednih na druge i opće dobro svih, nego je ugrožavao i njihovu slobodu. Sloboda je nespojiva s oskudnim sredstvima za život. Malo se jedinstva može očekivati, gdje ne postoji jedinstvo interesa. Bogati i siromašni ne mogu naći zajednički interes, kada je ono što je korisno za jedne sigurno štetno za druge. Snaga vladajuće elite raste sa slabošću običnog puka. Svoja prava i povlastice, svoje profite, kao i svoju potrošnju bez obzira koliko bila rasipna i isprazna, ona smatra dobročinstvom i izvorom uzdržavanja siromašnih, a ne troškom na račun društvene proizvodnje i tuđeg rada, dok dohodak od rada i socijalne izdatke za opće potrebe i pomoć ugroženima, smatra vlastitim troškom, kojeg treba svesti na minimum. Kao da je Bog doista odredio njih da po svojoj volji upravljaju ljudskim životom i vladaju svijetom. Pretjerano bogatstvo koje ne uspiju potrošiti ili uložiti s novim potraživanjem prema budućim proizvođačima bogatstva, pretvaraju u izvor društvene nesreće u obliku proizvodnje suvišnih ljudi i suvišnih proizvoda i proizvodnih kapaciteta, i to smatraju svojim legitimnim pravom, a ne društvenom nepravdom. To pravo mogu iskoristiti i za preuzimanje kontrole nad državom i drugim institucijama. Gdje se sve može kupiti ništa ne mora biti društveno, čak ni država. Kontrola znanosti i inventivnih procesa, koja se na isti način može postići, jednako se pretvara u sredstvo jačanja kontrole nad državom i društvom. Privatizacija države kojoj liberalizam po svojoj logici teži, ne znači njezino nestajanje, ali znači ukidanje njezina javnog karaktera i njezino korištenje isključivo za promociju privatnih interesa.⁵⁰

⁴⁹ «Oni koji misle vladati svijetom golim apstrakcijama, malo znaju o prirodi čovjeka. Vrijeme je da prekinemo s onim žalosnim sistemima, koji gledaju na čovjeka samo kao na radnu stoku; koji ih razvrstavaju samo prema njihovoj proizvodnoj snazi; koji im ne priznaju nikakvu vrijednost osim količine rada koju mogu dati; koji ih ne vide u drugim odnosima osim kao radnika u pivovari ili radnika u vunari; osim koliko doprinose bogatstvu nacije, ili povećavaju bogatstvo bogatih». Piercey Ravenstone, (1821), *A Few Doubts...*, str. 21-22.

⁵⁰ Tako opisuje P. Ravenstone stanje Engleske početkom 19. stoljeća: «Opće dobro društva nije više predmet brige naših institucija. Naši zakoni su pristrani i nepravedni, jer oni brinu samo za dobro manjine. Pretpostavlja se da se nacija sastoji od osoba koje su u stvari narodu posve tuđi. Budući da dioničari nemaju zajednički interes, tako nemaju ni zajedničke osjećaje sa svo

3. Liberalni sustav političke ekonomije izrastao na temelju Smithova učenja, već sredinom 1820-tih godina bio je u punom raspadu, premda je liberalna reforma bila tek na početku. Oštro osporavanje njegovih postavki i rezultata djelovalo je razorno na njegov znanstveni ugled i političku primjenljivost. Pozitivna činjenica koja ga je još podupirala bio je impresivni slijed nepobitnih uspjeha britanske razvojne politike, koja se pripisivala politici ekonomskog liberalizma. Iako ova veza nije posve dokazana, s obzirom da su tu politiku uglavnom vodili konzervativci, a ne liberali i da nije ni približno bila toliko radikalna, koliko bi se prema teoriji moralo očekivati, nema sumnje da je otklanjanje prepreka mobilnosti i inicijativi poslovnih krugova imalo snažan pozitivni utjecaj na ekonomski razvoj. Istina to se poklopilo sa snažnim poletom znanosti, obrazovanja i tehnološke inventivnosti, što nije nužno posljedica liberalizma, ali je u očima javnosti i ekonomske struke to moglo tako izgledati. Veliki liberalni projekti kao što su bili ukidanje sirotinjskih zakona, ukidanje žitnih zakona i opće prihvaćanje slobodne trgovine, još nisu bili realizirani.⁵¹ Smrcu glavnih protagonista (Ricarda, Jamesa Milla, Saya, Benthama), smanjila se i snaga liberalne propagande, koja je pala na osrednje ekonomske pisce i publiciste (J. R. McCulloch, Jane Marcet, J. Bright, R. Cobden). Jedini veći pothvat učinio je J. S. Mill sa svojim *Načelima političke ekonomije* (1848)⁵², ali se kod njega već osjetila sklonost za kompromis s alternativnim socijalni jače orijentiranim pristupima.

Raspad liberalnog sustava dao je poticaj i prostor za nastanak novih pravaca političke ekonomije. Neki su bili nastavak predsmitske tradicije. Tako je njemački i američki protekcionizam po teorijskoj osnovi bio nastavak merkantilizma, kao koncepcije nacionalnog razvoja s aktivnom ulogom države i zaštitom domaće proizvodnje od strane konkurencije; Historicismizam i evolucionizam nastavili su tradiciju Jamesa Steuarta i Davida Humea, a socijalistička kritika inspirirala se je starijim utopijskim projektima i kršćanskim moralom. Jačanje radničkog pokreta i njegove sve veće uloge u političkom životu, dalo je dva osnovna nova pravca. S jedne strane bila su socijal-demokratska učenja o evolutivnom razvoju unutar kapitalizma kroz radničku političku i socijalnu akciju, s druge strane marksizam kao revolucionarna teorija, koja je u razvoju kapitalizma vidjela osnovu i nužnost revolucionarnog prevrata, ukidanja privatnog vlasništva i uspostave planski organizira-

jim sugrađanima ... Oni su stranci u svojoj vlastitoj zemlji ... Nisu ljudi nego njihova dobra, ono što čini naciju, kao što su dobra, u očima zakona, vrednija od ljudi». P. Ravenstone, *A Few Doubts...*, op. cit.st. 469.

⁵¹ Sirotinjsko zakonodavstvo promijenjeno je 1834, žitni zakoni su ukinuti 1846, a englesko-francuski ugovor o slobodnoj trgovini (ugovor Cobden-Chevalier), potpisan je 1860, ali ga se francuska uskoro odrekla.

⁵² Mill, John Stuart,(1848), *Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy*

nog društvenog gospodarstva. Zanimljivo je da su oba ova pravca prihvaćala liberalnu politiku u kapitalizmu kao put razvijanja unutrašnjih kapitalističkih proturječnosti i sredstvo ostvarivanja svojih političkih ciljeva, dok su bili sumnjičavi prema neliberalnim pokretima kao konzervativnim i bezizglednim. Tu treba dodati i kršćanski socijalizam kao pokret organizacije društva i države na osnovi kršćanskog solidarizma. Treba također spomenuti institucionalizam kao eklektičku koncepciju regulacije gospodarskih aktivnosti kroz različite institucije društva. Za razliku od liberalizma, svi su ovi pravci naglašavali društvenu dimenziju gospodarskog života. Nema potrebe ovdje nabrajati sve idejne pravce u ekonomskoj znanosti toga razdoblja, nego samo ilustrirati koliko ekonomski život pruža mogućnost različitih produktivnih pristupa i koliko je nerealno očekivati da svi ekonomski problemi mogu jednako dobro razumjeti i rješavati unutar jednog teorijskog sustava, kao što je bio sustav liberalnih doktrina.

Potrebno je također istaknuti da ekonomski liberalizam nije u toj pluralnosti pristupa nestao sa scene. Velika Britanija ostala je i dalje glavno žarište liberalnih ideja i prakse, a od kraja 19. stoljeća pridružile su se i Sjedinjene Države. Njihova ekonomska moć i interesi i dalje su bili vezani za slobodu trgovine i mobilnosti financijskog kapitala, pa su stara liberalna učenja bila dominantna ne samo među političarima nego i u akademskim krugovima. Privremeni poticaj oživljavanju liberalnih shvaćanja dao je uspjeh Darwinove teorije evolucije vrsta, koju su neki (Herbert Spencer na primjer) pokušali primjeniti na ljudsko društvo kroz socijalni darvinizam, ali s negativnim rezultatom i poučnim dokazom koliko je opasno teorije iz jednih područja znanosti prenositi na druga. Mnogo veću uslugu održanju liberalizma dala je razrada i kodifikacija klasičnih učenja 1870-tih i 1880-tih godina, u kojoj su sudjelovali vrsni i matematički obrazovani ekonomski analitičari iz više zemalja, skupno poznati kao neoklasična škola (William S. Jevons, Carl Menger, Leon Walras, Alfred Marshall, Francis Y. Edgeworth, Vilfredo Pareto, Eugen von Böhm-Bawerk, Irving Fisher). Njihova zasluga je u matematičkoj formalizaciji iskaza klasičnih ideja, koja je dala klasičnom sustavu analitičku nadmoć prezentacije i dokazivanja. Međutim, sporne postavke klasičnog sustava su ostale, samo manje uočljive. Ekonomski svijet je prikazan kao zatvoreni sustav međusobno povezanih tržišta, formalizirana Smithova «nevidljiva ruka», ali bez realnog sadržaja prethodne raspodjele resursa, odvijanja procesa, i socijalne integracije, svega onoga što je nedostajalo i klasičnom sustavu. U novom ruhu liberalni sadržaj je dobio blještavije ruho, uz manje kompromise s političkim zahtjevima i duhom vremena (ograničena preraspodjela dohotka, teorija blagostanja). Burna svjetska zbivanja, neprijateljstva i ratovi, bili su daleko od duha slobodne trgovine i slobodnog pojedinca. Znakovito je da je kraj *laissez-fairea* oglasio iz Engleske John Maynard Keynes sa svojim *Krajem laissez-fairea – The End of Laissez-*

faire, 1926, uoči najveće svjetske gospodarske krize i državno-intervenističke revolucije u ekonomskoj praksi i ekonomskoj znanosti.

No povijest je ponovno iznenadila «racionalna očekivanja». Tko je mogao očekivati, poslije Keynesa i velikog broja izvrsnih ekonomista koji su ga slijedili u razradi intervencionističke teorije i politike, kojom se kapitalizam uspješno stabilizirao i ostvario jedno od najimpresivnijih razdoblja ekonomskog rasta do kraja 1960-ih godina, da će se liberalizam ponovno vratiti u oštrijoj formi i širim razmjerima, te mnogo snažnijim političkim zagovarateljima. Da su J. S. Mill i J. M. Keynes danas živi vjerojatno bi bili vrlo iznenađeni kad bi vidjeli kako *laissez-faire* početkom trećeg milenija, uskrsao i u punoj snazi, ponovno vlada svjetskom intelektualnom i političkom scenom u srdačnom savezu s ekonomskom znanostu, i da se njegov povratak proglašava ništa manje do «kraj povijesti». Ako i ne povjerujemo da je došao sretni kraj povijesti, ipak moramo priznati da se neke povijesne konstelacije ponavljaju i da nam to ponavljanje postavlja nova pitanja o kontinuitetu povijesti i uloge ekonomske znanosti u njoj. Ako vlastito vrijeme najmanje razumijemo, kako tvrdi Schumpeter, možda nam udaljenija zbivanja svojim ponavljanjem olakšavaju razumijevanje i snalaženje u našem vlastitom vremenu. Ali ono što svakako može zbuniti je načelno pitanje da li i znanost mora dijeliti sudbinu tih velikih povijesnih smjena raspoloženja, svjetonazora i praktičnih potreba. Moramo li uvijek iznova otkrivati ono što smo mislili da smo već jednom spoznali i u provjerili? Kumulira li znanost trajna znanja i na njima gradi trajnu mudrost, ili po potrebi i trenutnom ukusu stvara i razara znanja kao priručnu potrošnu robu?

Nezadovoljstvo općim stanjem ekonomske znanosti posljednjih godina u znanstvenoj zajednici naglo raste. Da je moderna ekonomska znanost u krizi, slaže se sve veći broj uglednih ekonomista. Unatoč brzom širenju njezine upotrebe i sve strožoj formalnoj ekspoziciji, uvjerljivost njezinih rezultata sve je upitnija. Zamjera joj se izrazita ideološka pristranost prema liberalnim gledanjima. Ali njezine slabosti sve više prelaze okvire ideološkog saveza s neoliberalizmom. Sve otvorenije se govori o njezinoj «bolesti», opasnom «autizmu», koji je čini sve manje znanstveno relevantnom i socijalno odgovornom. Tako nedavno Geoffrey M. Hodgson ponavlja stariju ocjenu Marka Blauga, autoritativnog povjesničara ekonomske misli: «Moderna ekonomska znanost je bolesna. Ekonomska znanost sve više postaje intelektualna igra, koja se igra radi nje same, a ne radi praktičnih posljedica za razumijevanje gospodarskog života. Ekonomisti su pretvorili taj predmet u jednu vrstu socijalne matematike u kojoj je analitička strogoća sve, a praktična relevantnost ništa».⁵³

⁵³ Mark Blaug (1997), «Ugly currents in Modern Economics», *Options Politiques*, 18(17), rujan, str.3. Na ovaj stav pozvao se je Tony Lawson u svom djelu *Reorienting Economics* (2003, London i

Ovdje se ukazuje na njezinu pretjeranu matematičku formalizaciju, koja potiskuje razgovor o realnim pojavama i otežava njihovo razumijevanje. Međutim, budući da se ekonomska znanost bavi generičkim fenomenima svakodnevne prakse, koji su ne samo načelno sumjerljivi, nego se i svakodnevno stvarno svode na zajedničko mjerilo vrijednosti, mogućnost i potreba primjene formalnih analitičkih metoda u ekonomskoj znanosti daleko je veća nego u ijednoj drugoj društvenoj znanosti. Već je krajem 19. stoljeća Alfred Marshall, tada vodeći ekonomski teoretičar, nagovijestio da će dvadeseto stoljeće biti u znaku široke primjene kvantitativne analize⁵⁴, što se doista obistinilo. Ali primjena kvantitativnih metoda, sama po sebi nije nikakvo zlo, ako se primjenjuju s dužnim oprezom prema realnom sadržaju i tumačenju veza između analiziranih pojava. Nedostaci, na koje upućuju kritičari, ne odnose na samu uporabu matematičkih formulacija, nego upravo na često pogrešnu ili nejasnu specifikaciju pojmova i veza ili ne temeljne postulate, koji stoje iza matematičkih iskaza. Analitički formalizam postaje problem samo ako služi za prikrivanje pogrešno postavljenih ili namjerno pristranih teorijskih postavki. Ali to je već teorijski problem, koji nas vraća na samu bit analize ekonomskih pojava. Izvorni i samostalni nedostatak treba, stoga tražiti u pristupima, vjerovanjima i temeljnim idejama ekonomista, koji nisu predodređeni samo empirijskim i mjerljivim činjenicama i dokazima, nego često njihovim implicitnim «ontološkim» pretpostavkama i tumačenjima, s kojima, ponekad i nesvjesno, ekonomisti ulaze u analizu. Formalizam je zato obično popratna pojava dubljih teorijskih nedostataka ili svijesne ideološke manipulacije znanosti. Ako pomnije pratimo povijest ekonomske analize, barem u mjeri u kojoj je to učinio Schumpeter, lako ćemo zapaziti, da je formalizam vrlo stara bolest ekonomske znanosti, koja se u većoj ili manjoj mjeri pojavljuje u različitim povijesnim razdobljima i to ne toliko u obliku matematičke formalizacije, koliko u obliku dogmatski konstruiranih teorijskih sistema.

Naravno, nemoguće je praviti teorijske konstrukcije u ekonomiji bez ikakvih apriornih postavki o čovjeku, njegovu položaju u društvu, njegovim motivacijama i ponašanju u gospodarskoj aktivnosti. Ne može se zanemariti egzistencijalna potreba svakog čovjeka da osigura sredstva za život, kao i društvena moć onih koji upravljaju pristupom drugih ljudi tim sredstvima. Gospodarski život suviše je važan za održanje i sigurnost pojedinaca i društva, da se njemu ne bi morala

New York. Routledge). Vidi Geoffrey M. Hodgson« On the Problem of Formalism in Economics», *Post- Autistic Economics Review*, br. 28, listopad, 2004, str. 3.

⁵⁴ Vidi Arthur C. Pigou, *Memorials of Alfred Marshall*, 1925, str.301. « Prednost koju ekonomija ima pred drugim granama društvene znanosti, proistječe, prema tome, iz činjenice, da njezino posebno područje djelovanja pruža dosta šire mogućnosti primjene egzaktnih metoda, nego što je to slučaj s bilo kojom drugom granom.». A. Marshall, *Principles of Economics*, London, Macmillan, 1961, str. 12.

posvetiti najveća pozornost. Čovjek se u ovoj sferi nužno mora suočiti s nekim tvrdim istinama života, s kojima se ne može poigravati i ignorirati veze s drugim ljudima, koje mu daju sigurnost opstanka. Svaka bi ljudska aktivnost postala nesigurna i kaotična, ako bi izgubili svako povjerenje u regularnost i predvidljivost ljudskog ponašanja i trajnost društvenih institucija. Čovjek ne mora biti sklon dogmatizmu da bi vjerovao da se ljudi razumno ponašaju i da uviđaju koristi za sve od takvog ponašanja. Povjerenje u zajedničke vrijednosti nije samo neki individualni osjećaj, nego i opća pretpostavka zajedničkog života, na koje ljudi u zajednici računaju, čak i onda kada znaju da se ponekad mogu i razočarati. Pretpostaviti da se ljudi uvijek egoistično ponašaju, da im je stalo isključivo do vlastita interesa, i da im se to uvijek pokazuje ekonomski racionalnim, teško se može prihvatiti na osnovi općeg iskustva i vrijednosti bilo koje sredine u kojoj ljudi zajedno žive.

Ako se sklonost racionalnom ponašanju prihvati kao pitanje univerzalne ljudske prirode, ostaje i dalje otvorenim pitanje da li svi ljudi imaju iste informacije u momentu donošenja odluka i je li interpretacija tih informacija isključivo logički problem, ili ovisi i o ljudskim sklonostima i drugim okolnostima koje nisu logičke prirode. Standardna ekonomska teorija to pitanje rješava postavkom da je sustav opće slobodne tržišne razmjene ujedno i sustav potpune informiranosti, da je puna informiranost trenutna i ne zahtijeva dodatno vrijeme ni dodatne troškove. Formiranje ljudskih želja i preferencija ostavlja izvan okvira ekonomskog razmatranja, kao da ono ne ovisi o ekonomskom položaju čovjeka. Ona prikazuje čovjeka isključivo kao apstraktnog kupca u apstraktnom prostoru opće razmjene. Zakonitost njegova ponašanja razmatra se isključivo sa stajališta njegove slobode izbora, dok se društvena determiniranost formiranja njegovih potreba i izvora njegove kupovne moći ignorira.

Da bi sačuvala svoju praktičnu relevanciju ekonomska znanost mora se, međutim, baviti realnim svijetom na pretpostavkama koje omogućuju plodno istraživanje svih njegovih relevantnih aspekata. Slabost suvremene standardne ekonomske znanosti je u tome, da ona ograničava istraživanje važnih problema suvremenog društva i svijeta, često zamjenjujući objašnjenja općim pretpostavkama ili nedokazanim dedukcijama. Time nasilno unificira ljudsko civilizacijsko iskustvo i forsira dominaciju određenih svjetonazora i oblika mišljenja, na štetu znanstvene objektivnosti i potpunijeg uvida u odnose i procese realnog života. Sve glasnija kritika takvog smjera razvoja ekonomske znanosti zahtijeva, po riječima G. M. Hodgsona, da se «prihvati realistička filozofska perspektiva». I nastavlja «Realizam priznaje da svijet postoji izvan naših percepcija. Realisti drže da znanosti, uključujući ekonomsku znanost, da bi odgovorile svojoj zadaći, ne bi smjele biti zatvorene logičke igre, nego pokušaji suočavanja s aspektima realnog

svijeta i njihova razumijevanja ... Zajednički je imperativ realista: razumjeti realni svijet».⁵⁵ Pri tome se Hodgson poziva na mišljenje više ekonomskih teoretičara, kao što su M. Blaug, V. Chick, T. Lawson, U. Mäki, a mogao je dodati i velik broj drugih vodećih svjetskih ekonomista (da spomenemo samo J. Stiglitz i Ha-Joon Changa) i cijele škole institucionalista, regulacionista, kejnseijanaca i razvojnih ekonomista

Međutim, «autistička bolest» vladajućeg smjera moderne ekonomske znanosti, kao što smo već vidjeli, nije nešto novo i nepoznato. Istina razmjeri te bolesti danas su mnogo veći i oblici mnogo zloćudniji, nego što su u povijesti bili. S obzirom na sve veću važnost ekonomskih procesa u sve više globaliziranom i međuzavisnom svijetu, stanje u ekonomskoj znanosti nije uski profesionalni problem jedne znanstvene discipline, nego mnogo širi ekonomski, politički i ideološki problem suvremenog svijeta. Vjerojatno nijedna druga znanost ne utječe danas na razumijevanje razvojnih procesa, na formiranje svjetonazora i oblikovanje velikih projekata društvene reforme koliko ekonomska znanost. Upravljanje razvojem ekonomske znanosti značajan je elemenat upravljanja svijetom i formiranja odnosa moći u društvu. Ako ekonomska znanost treba da bude samo racionalizacija postojećeg stanja stvari, onda je doista njezina uloga marginalna i više služi vanznanstvenoj svrsi, nego spoznaji bitnih i praktičnih istina o čovjeku i društvu. Jedan od vodećih suvremenih liberala, Robert E. Lucas, s frapantnom iskrenošću je priznao bit sukoba između liberala i njihovih osporavatelja kada je napisao: «Također je jasno da se državne politike mnogo bave koja je od situacija dominantna u nekom određenom vremenu. Što bi onda bilo prirodnije, nego gledati zadaću agresivne ekonomike kao otkrivanje koje bi politike vodile prema poželjnijoj situaciji i onda zagovarati njihovo prihvaćanje? To je bilo obećanje kejnseijanske ekonomike, i čak sada, kada je znanstvena ispraznost tog obećanja posve očevidna, njegova privlačnost je razumljiva svima koji se nadaju da društvena znanost pruža išta više od elegantne racionalizacije postojećeg stanja stvari».⁵⁶ Ako doista Lucas vjeruje da ne samo ekonomija, nego i sve društvene znanosti, služe samo «elegantnoj racionalizaciji postojećeg stanja stvari», onda je raskol ne samo razumljiv nego i nepremostiv.

Iskazi ekonomskih spoznaja nisu interesno neutralni, a teorije i sistemi kao kompleksne intelektualne konstrukcije mogu lako poslužiti kao oruđa ideološke i političke borbe. Uzroci pogrešna zaključivanja mogu biti različiti, ali sistematska pristranost u zaključivanju ima trajnije i opasnije posljedice za istinitost iskaza i

⁵⁵ G. M. Hodgson, *op. cit.* str. 10.

⁵⁶ Robert E. Lucas, «Understanding Business Cycles» u David Laidler (ed.), (1999) *The Foundations of Monetary Economics*, vol.II. str.450.

obično upućuje na interes da se vrijednost istine podredi drugim probitcima i ambicijama. Ekonomska znanost je suviše usko vezana uz odnose distribucije bogatstva i moći u društvu, a da ne bi bila trajno izložena opasnosti od interesne zloupotrebe. Racionalizacija postojećeg stanja ujedno je i načelno slaganje s njim. Suvremeni savez ekonomske znanosti i neoliberalizma, jedan je od najuočljivijih simptoma te oportunističke bolesti, ali svakako ne jedini. Ni drugi pravci ekonomske znanosti nisu imuni na ove slabosti, kao što je bio izraziti primjer ideološkog saveza između marksizma i komunizma.

Jedan važan razlog ideološke pristranosti ekonomske znanosti i ekonomskog liberalizma je okolnost da je njezina primjena najraširenija u regulaciji i upravljanju realnih ekonomskih procesa, koji su najviše u ingerenciji i pod kontrolom vlasničko-menadžerske elite, one društvene skupine čiji pripadnici donose najveći dio važnih ekonomskih odluka. Većina njih ima formalno ekonomsko obrazovanje. Iz tog segmenta društvenog života dolazi i najveći dio potražnje za stručnim ekonomskim upravljačkim i istraživačkim uslugama, što bitno utječe na profil obrazovanja i orijentaciju istraživanja, kao i na način mišljenja i hijerarhiju vrijednosti u ekonomskoj profesiji. Treba li profesiju odgajati u oportunističkom duhu prema postojećem stanju i odvrćati od svake moguće pozitivne akcije? Kako se ekonomska uloga države smanjuje, tako opada i potražnja države za ekonomskim stručnjacima i njihovim istraživačkim uslugama. U tom pogledu i predmet ekonomske znanosti se redefinira i restrukturira u smislu veće zastupljenosti poslovne ekonomije, tehnika poslovnog upravljanja i poslovne analize, a na štetu ekonomske teorije, makroekonomije i istraživanja društvenih aspekata ekonomskog života. Ekonomska znanost sve manje je predmet bavljenja zakonodavaca, političara, državnih funkcionara i samostalnih intelektualaca, a u sve većoj mjeri izvršnih direktora korporacija, poslovnih udruga, bankara, i njihovih savjetnika i zaposlenika. Poslujući u uvjetima globalizacije ove skupine preuzimaju standarde poslovanja i standarde obrazovanja i mišljenja iz najrazvijenijih sredina. Tome doprinose i međunarodne financijske i ekonomske organizacije, koje su također pod presudnim utjecajem tih sredina, njihovih interesa i mišljenja. U takvim uvjetima teško je izbjeći interesnu i ideološku pristranost ekonomske znanosti i ograničavajući pritisak na slobodno i objektivno promišljanje ekonomskih i socijalnih problema suvremenog društva i svijeta, sa stajališta brige za opće blagostanje, dostojanstvo čovjeka i društvenu pravdu.

Richard Jones, jedan od istaknutih engleskih ekonomista i humanista prve polovice 19. stoljeća, zastupnik povijesno-evolucionističkog pristupa ekonomskom istraživanju, prvi je upozorio na interesnu povezanost ekonomske znanosti i vlasničko-poduzetničke klase, koja je danas mnogo veća nego u njegovo vrijeme. Opisujući stanje ekonomske znanosti svoga doba pronicljivo je zapazio da se je u

političkoj ekonomiji, «očito ponavlja jedna pogreška koja se tako često čini u potrazi za drugim predmetima ljudskog postignuća .... Ljudi su ... odustali od nužnih uvjeta, propisanog postupka, po kojem se znanje može jedino pouzdano stjecati; u svom naporu da uspostave opća načela, oni su prebrzo napustili obvezu da se dugo i ponizno zadrže među stvarima, da bi prerano preuzeli uzbudljiviji posao postavljanja tih maksima impozantne općenitosti, koje su istraživača naoko odjednom uzdizale u položaj zakonodavca za svoj predmet, i dale mu, kao nekim iznenadnim prodorom intelektualne moći, u jednom trenu, komandu nad njezinim najdaljim pojedinostima». Da bi u produžetku zaključio: «... Istinu se promašilo, ne zato što sabrani i sveobuhvatni prikaz povijesti i stanja čovječanstva ne bi doveo do istine, čak i u tom zamršenom predmetu, nego zato što su oni koji su bili najaktivniji u širenju pogreške, stvarno odustali od posla da uopće provedu takvo jedno istraživanje: da su ograničili svoja zapažanja, na kojima su temeljili svoja zaključivanja, na mali dio prostora, koji ih je neposredno okruživao, i onda su odmah nastavili podizati nadgradnju doktrina i mišljenja, ili potpuno pogrešnih ili, ako su bile djelomično točne, toliko ograničenih u primjeni koliko se pružalo područje s kojeg su materijale prikupljali».⁵⁷

Uspom ekonomske znanosti na rang dominantne društvene znanosti i njezino stavljanje u ulogu društvene ideologije i svjetonazora, sam po sebi je značajan društveni i politički fenomen, koji se teško može razumjeti izvan povijesne perspektive međudjelovanja realnohistorijskih procesa i teorijskog razvoja. On uvelike i prelazi granice ekonomskog istraživanja i po svojem karakteru, dosegu i opasnostima koje implicira doista spada u onu vrstu društvenih problema, koji se odnose na opći smisao društvenog razvoja i ravnotežu sila promjene s jedne strane, i sila obnove i stabilnosti društva, o kojoj sa zabrinutošću govori Hobsbawm. Bez kritičke analize mjesta, uloge i povijesnog razvoja ekonomske znanosti u suvremenom svijetu, teško je razumjeti karakter i rizike njegove neravnoteže, a još manje mogućnosti i izazove njezina prevladavanja. Velika pitanja ljudske povijesti očito, nakon sloma velikih projekata i frustrirajućeg iskustva 20. stoljeća, ušla su ponovno na velika vrata.

Zanimljivo je da se Hobsbawm u svom snažnom *pledoyeru* za raspravu o *novom dobu razuma*⁵⁸ obraća marksističkim povjesničarima, da barem pomognu u razjašnjavaanju geneze krize suvremenog svijeta, smatrajući da ono što marksizam može pridonijeti historiografiji danas veće i važnije od onog što je ranije dao.⁵⁹ Ne poričući

⁵⁷ Richard Jones, *An Essay on the Distribution of Wealth*, 1831. pretisak, Augustus m. Kelley, New York, 1964.. str. XXII- XXIII.

⁵⁸ Vidi, E. J. Hobsbawm, «History, a new age of reason», *Le monde diplomatique*, prosinac 2004.

⁵⁹ *Ibid.*

važnost prošlih i budućih doprinosa marksističkih povjesničara, razumijevanju razvoja modernog svijeta, ipak mi se čini da bi to mogla biti još jedna modernistička zabluda. Raspad marksističkog komunizma dio je problema moderne povijesti, a ne put njezina razumijevanja. Zašto bi od marksista očekivali bolji uvid u anatomiju vlastitog neuspjeha od drugih koji tim svjetonazorom nisu opterećeni? Temeljno pitanje krize suvremenog društva nije, koja varijanta racionalizma, (u koji spada i marksizam) ima najviše šanse da stabilizira moderno društvo i osigura njegov dalji razvitak, nego postoji li neka alternativa izvan tog okvira mišljenja i prakse? Ako je modernizam općenito u krizi onda su u krizi i sve njezine varijante, uključujući i liberalizam. U doba pobjedničkog hoda neoliberalizma, koji bi svjetsku povijest navodno doveo «do kraja», morali bismo otvoriti najširu raspravu o krizi liberalizma kao imanentnom svjetsko-povijesnom izazovu. Neproduktivno bi bilo tu raspravu otvarati s marksističke pozicije, koja je u srazu s liberalizmom već doživjela povijesni poraz. Razjašnjenje uzroka i prirode povijesne simbioze ekonomske znanosti i liberalizma, kao i mogućnosti njihova razvoda, sigurno bi moglo pružiti bolji uvid u izazove suvremenog svijeta.

Razmatrajući proizvodnju i raspodjelu bogatstva kroz povijest i zakone koji reguliraju blagostanje i napredak stanovništva, dolazimo do pouzdanog zaključka da se društvo sve više diferencira po veličini i izvorima bogatstva, po socijalnom položaju, po funkcijama i moći koju obnašaju pojedine skupine stanovništva; da je uvijek bilo s slabih i moćnih, zaslužnih i manje zaslužnih, vladajućih i ovisnih, da je položaj pojedinca nesiguran i promjenljiv i da su mali izgledi da se ikad uspostavi društvo potpune jednakosti, pravde i sklada. Štaviše, da je ta diferencijacija izvor društvene moći i napretka, u mjeri u kojoj je osnova podjele rada, kombiniranja različitih znanja i umijeća u društvenu organizaciju rada i razmjene dobara i usluga na širokim prostranstvima ljudske ekumene. Velike političke, socijalne, moralne i intelektualne promjene dovode do promjena u ekonomskoj organizaciji društava, kako u pogledu subjekata tako i pogledu načina na koji se ona ostvaruje, kao i u pogledu proizvodne snage društvenog tijela. To možemo dobro pratiti i na razvoju modernog kapitalizma. Poduzetničko-menadžerska klasa se postupno uzdiže iz radnih klasa i oslobađa se nužde fizičkog rada, monopolizirajući vlasničko-upravljačke funkcije. Ali njezin interes i dalje ostaje da proizvodna moć radnika koje zapošljava, bude što veća. Ona nastoji organizirati ljudsku proizvodnu aktivnost na najproduktivniji način, povećanjem ulaganja znanja i proširenjem područja djelovanja. Na to je tjera konkurencija kao temeljno načelo te organizacije.

Ali radnici, koliko god bili sredstvo proizvodne aktivnosti, drugi su aktivni elemenat proizvodne snage i njezina rasta, kao nositelji napora, znanja, vještina, radne motivacije. Radnici, u još većoj mjeri nego kapitalisti, u proizvodnu aktivnost ulažu

svoj život, svoje sposobnosti i društveni položaj. Između ekonomske i socijalne organizacije društva, s jedne strane i društvene proizvodne snage i stabilnosti postoji uska veza. Ta veza nije samo stvar individualnog ugovora, nego jednako i pravne, socijalne i političke konstitucije društva, kao odnosa različitih društvenih klasa i skupina. Ti se odnosi ne mogu nikada jasno razumjeti na razini odnosa pojedinaca, bez razumijevanja *zašto* za razliku od *kako* su ti odnosi uspostavljeni i kako se mijenjaju. Objašnjenje toga je bitna i prava zadaća ekonomske znanosti.

Ali tu je i osnovna crta raskola u ekonomskoj znanosti. Oni koji nastoje svesti ekonomsku znanost na pitanje *kako* funkcioniraju ekonomske institucije i mehanizmi, iz njezina područja isključuju pitanja socijalne strukture, morala i prava sudjelovanja svih u društvenom napretku. Oni se postavljaju na poziciju povlaštene kapitalističko-menadžerske klase, koja je po logici svoje funkcionalne logike sklona misliti da svi rezultati društvenog napretka pripadaju njoj, a da se radne klase moraju zadovoljiti minimalnim udjelom u društvenom proizvodu na razini golog održanja, da dohotke radnih klasa treba isključivo tretirati kao nužne troškove proizvodnje u datim uvjetima konkurencije. To je uvijek bio stav liberalne doktrine, kako u vrijeme Adama Smitha tako i u današnje vrijeme neoliberalizma. Ali već je Richard Cantillon, na samom početku ekonomske znanosti jasno poručio da pravo na život mora biti temeljno načelo svake ekonomije: «... bilo što da ljudi proizvode svojim radom, taj rad treba da osigura njihovo uzdržavanje. To je veliko načelo koje se svakodnevno čuje čak i iz usta malih ljudi koji se nimalo ne bave našim spekulacijama i koji žive od svog rada i svojih poduzeća». I na kraju je podcrtao » *Svi ljudi treba da žive*»,⁶⁰ treba li danas dodati, u dostojanstvu i sigurnosti.

Ekonomska znanost iako nije pozvana da bira između ekonomskih i društvenih poredaka, ne može biti neutralna između onog « što je nužno dobro i onog što je nužno opasno i štetno za društveni poredak, vrlinu i sreću», poručio je Richard Jones,⁶¹ da bi ulogu ekonomske znanosti ovako opisao: «Ako bismo čak i pogrešno prihvatili,... da sve ono što se izravno odnosi na društvenu strukturu, moral i sreću naroda, leži izvan područja političke ekonomije, ipak ni za trenutak ne bi smjeli okrenuti leđa našem odabranom smjeru istraživanja. Izvan političke ekonomije,... ali ipak usko i nerazdvojivo povezano s istinama koje ona naučava, onda bi ostale te njezine primjene, preko kojih nam jedino može pomoći u vršenju i preusmjeravanju političkih i socijalnih utjecaja, koji prate hod nacija od primitivnosti i nemoći prema moći i civilizaciji. Ta primjena znanosti uvijek bi bila upravljena

⁶⁰ Cantillon, Richard, (1734, 1755) *Opća rasprava o prirodi trgovine*, hrvatski prijevod, CKD, Zagreb, 1982. str. 78.

⁶¹ Jones, Richard, (1859), *Literary Remains. Lectures & Tracts on Political Economy*, pretisak Augustus M. Kelley, New York 1966. str 412.

najboljem poretku obzira, koji svoje rezultate čini vrijednim i trud da ih postignemo podnošljivim».⁶²

Pogrešno razumijevanje naravi i uloge ekonomske znanosti, nažalost, događa se i danas, možda šire i opasnije nego ikada, nakon što je ekonomska znanost u cjelini pokazala da može biti inventivna, korisna i odgovorna u tretiranju i onih društvenih problema, koje njezin sadašnji dominantni pravac nerado priznaje i isključuje iz svoga područja. Mnoga velika ostvarenja ekonomske znanosti, sa svim iskustvom golemih ekonomskih socijalnih i političkih izazova danas se olako ignoriraju. Međutim, pouka je povijesti da u napretku naroda prema blagostanju i novim civilizacijskim postignućima postoji neraskidiva veza između slobode i odgovornosti, da je sloboda blagodat, koju nitko dugo ne uživa tko je ne zna povezati s odgovornošću prema bližnjima i budućim pokoljenjima, i s dobrom voljom suradnje ljudi i naroda na zajedničkim ciljevima.

Literatura

1. Aglietta Michel i Orléan André (ed), (1998), *La monnaie souveraine*, Pariz: Editions Odile Jacob, hrvatski prijevod *Novac i suverenitet*, Zagreb, Golden Marketing, 2004.
2. Ahrens, Joachim, (2002), *Governance and Economic Development. A Comparative Institutional Approach*, Cheltenham UK: Edward Elgar.
3. Ayres, Clarence R. (1962), *The Theory of Economic Progress*, New York: Schocken Books.
4. Baletić, Zvonimir, (1972) *Ekonomski proces i ekonomska teorija*, Zagreb, Informator.
5. – (1989), «Hrematistika- izazov nepoćudne ekonomije», *Politička misao* br. 3. Zagreb, Fakultet političkih znanosti.
6. – (1985), «Isaac Gervaise: prvi teoretičar opće ravnoteže», *Economic Analysis*, br.3. Zagreb.
7. Baude, Michel i Dosteller, Gilles, (1997), *Economic Thought since Keynes*, Abington: Routledge.
8. Beck, Ulrich, (2004) *Moć protiv moći. u doba globalizacije. Nova svjetskopolitička ekonomija*, Zagreb: Školska knjiga.
9. Bentham, Jeremy, (1787), *Defence of Usury*, u *Economic Writings* (1952), London: Allen & Unwin.
10. – (1789), *Intodruction to the Principles of Morals and Legislation*, London.
11. – (1792-95), *Manuel of Political Economy*, 3 sv. London.
12. Blaug, Mark, (1997) «Ugly Currents in Modern Economics», *Options politiques*.
13. Cantillon, Richard, (1734, 1755), *Essai sur la nature du commerce en général*, Pariz: INED, 1952; hrvatski prijevod, *Opća asprava o prirodi trgovine*, Zagreb, CKD, 1982.

⁶² *Ibid.* str. 406.

14. Commons, John R. (1990) *Institutional Economics. Its Place in Political Economy*, London: Transactions Publications.
15. Chamley, Paul, (1963), *Economie politique et philosophie chez Steuart et Hegel*, Pariz: Dalloz.
16. Cornwall, John,- Cornwall Wendy, (2001), *Capitalist Development in the Twentieth Century. An Evolutionary-Keynesian Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press
17. Crouch, Colin - Streeck, Wolfgang, (1997), *Political Economy of Modern Capitalism*, London: Sage Publications.
18. Foreman-Peck, James, (1998), *Historical Foundations of Globalization*, Cheltenham: Edward Elgar.
19. Gomory, Ralf – Baumol, William, (2000), *Global Trade and Conflicting National Interests*, Cambridge The MIT Press.
20. Gordon, Barry, (1975), *Economic Analysis before Adam Smith*, London: The Macmillan Press.
21. Ha-Joon Chang, (ed.), *Rethinking economic development*, London: Anthem Press.
22. Hayek, Friedrich von, (1973,1976,1979), *Law, Legislation and Liberty*, London, Chicago: Routledge and Kegan Paul-The University of Chicago Press.
23. Heckscher, Eli F. (1955), *Mercantilism*, 2 sv. London: Allen & Unwin.
24. Hicks, John, (1969), *A Theory of Economic History*, Oxford: Oxford University Press.
25. Hobsbawm, Eric J. (2004), «History, a New Age of Reason», Pariz: *Le monde diplomatique*, prosinac.
26. – (1962), *The Age of Revolution. Europe 1789-1848*, London: Weidenfeld & Nicolson: hrvatski prijevod *Doba revolucije. Evropa 1789-1848*. Zagreb: Školska knjiga.
27. Hodgson, Geoffrey M. (2004) «On the Problem of Formalism in Economics», *Post-Autistic Economics Review*, listopad.
28. Hoselitz, Bert F. (ed), (1960), *Theories of Economic Growth*, New York: The Free Press.
29. Hume, David, (1752), *Political Discourses*; hrvatski prijevod, *Ekonomske rasprave*, (2004), Zagreb: Politička kultura.
30. Hutchison, Terrence W. (1977), *Knowledge and Ignorance in Economics*, Cambridge: Cambridge University Press.
31. – (1978), *On Revolutions and Progress in Economics*, Cambridge: Cambridge University Press.
32. Jones, Richard, (1831), *An Essay on the Distribution of Wealth and the Sources of Taxation*, pretisak, New York: Augustus M. Kelley Economic Classics, 1966.
33. – (1859), *Literary Remains. Lectures and Tracts on Political Economy*, pretisak, New York: Augustus M. Kelley Economic Classics, 1964.

34. Jones, Eric L. (2000), *Growth Recurring. – Economic Change in World History*, Ann Arbor: The University Press; hrvatski prijevod *Ekonomski rast u sovjetskoj povijesti*, Zagreb: Politička kultura, 2004.
35. Kant, Immanuel, (1956), *Kritika praktičnoga uma*, Zagreb: Kultura.
36. Kasper, Wolfgang i Streit, Manfred E. (1998), *Institutional Economics. – Social Order and Public Policy*, Chetenham UK: Edward Elgar.
37. Keynes, John Maynard, (1979), *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London: The Royal Economic Society.
38. – (1931), « The End of Laissez- faire», u *Essays in Persuasion* Dio II.
39. Krupp, Sherman R. (1966), ed. *The Structure of Economic Science. Essays in Methodology*, Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
40. Kuhn, Thomas S. (1962), *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago: The University of Chicago Press.
41. Lawson, Tony M. (2003), *Reorienting Economics*, London-New York: Routledge.
42. Letiche, John M. (1975), *Balance of Payments and Economic Growth*, New York: Augustus M. Kelley.
43. Lindbeck, Assar, (1994), *Unemployment and Macroeconomics*, Cambridge MA: The MIT Press.
44. Lucas, Robert E. (1999), «Understanding Business Cycles» u David Leidler (ed.), *The Foundations of Monetary Economics*, sv. II. Cheltenham UK: Edward Elgar.
45. Mäki, Uskali, (2001), *The Economic World View. Studies in Ontology of Economics*, Cambridge: Cambridge University Press.
46. Malthus, Thomas Robert, (1798), *An Essay on the Principle of Population*, London: Penguin Books, 1970.
47. Marshall, Alfred, (1890), *Principles of Economics*, različita izdanja; hrvatski prijevod *Načela ekonomike*, Zagreb: CKD, 1987.
48. – (1926), *Official Papers of Alfred Marshall*, London: Macmillan.
49. Marx, Karl, (1956), *Teorije o višku vrednosti*. 3 sv. Beograd: Kultura.
50. McGregor, D. H. (1944), *Economic Thought and Policy*, Oxford: Oxford University Press.
51. McNeil, William H. (1963), *The Rise of the West. A History of Human Community*, Chicago: The University of Chicago Press.
52. Mill, John Stuart (1848), *Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy*, (ed.) W.J. Ashley, 1929.
53. Mokyr, Joel, (2002), *The Gifts of Athena. Historical Origins of the Knowledge Society*, Princeton: Princeton University Press.
54. Muller, Jerry Z. (1993), *Adam Smith in His Time and Ours*, Princeton: Princeton University Press.

55. North, Douglass C. (1973), *The Rise of the Western World. A New Economic History*, Cambridge: Cambridge University Press.
56. – (1991), «Institutions», *Journal of Economic Perspectives*, br.5.
57. Olson, Mancur, (1982), *The Rise and Decline of Nations*, New Haven-London: Yale University Press
58. Perry, Marvin, (1993), *An Intellectual History of Modern Europe*, New York: Houghton Mifflin.
59. Polanyi, Karl, (1944), *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of Our Time*; hrvatski prijevod *Velika preobrazba. Politički i ekonomski izvori našeg vremena*, Zagreb: Jesenski i Turk, 1999.
60. Quesnay, François, (1757) *Maximes générales du gouvernement économique*; (1758) *Tableau économique*.
61. Rashid, Salim, (1998), *The Myth of Adam Smith*, Cheltenham-London: Edward Elgar.
62. Ravenstone, Piercy, (1821), *A Few Doubts as to the Correctness of Some Opinions Generally Entertained on the Subject of Population and Political Economy*, pretisak, New York: Augustus M. Kelley Economic Classics, 1966.
63. Ricardo, David, (1817) *Principles of Political Economy and Taxation*; hrvatski prijevod *Načela političke ekonomije i oporezivanja*, Zagreb: Kultura 1953.
64. Rima, Ingrid H. (1986), *Development of Economic Analysis*, New York: Irwin.
65. Routh, Guy (1975), *The Origins of Economic Ideas*, London: Macmillan.
66. Schumpeter, Joseph A. (1954), *History of Economic Analysis*, Oxford: Oxford University Press; hrvatski prijevod (1975), *Povijest ekonomske analize*, Zagreb. Informator.
67. Shackle, George L. S. (1972), *Epistemics and Economics. A Critique of Economic Doctrines*, Cambridge: Cambridge University Press.
68. Sismondi, Jean, C. L. de Simonde, (1815), *Political Economy*, Edinburgh Encyclopaedia; pretisak Augustus M. Kelley, 1966.
69. Smith, Adam, (1776), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Oxford The Clarendon Press 1976; hrvatski prijevod *Bogatstvo naroda*, Zagreb: Kultura, 1952.
70. – (1759), *The Theory of Moral Sentiments*, Oxford: The Clarendon Press, 1976.
71. – (razne godine), *The Works and Correspondance of Adam Smith*; Oxford: The Clarendon Press, 6 svezaka.
72. Spinoza, Benedict de, (1958), *Political Writings*, Oxford: The Clarendon Press.
73. Steuart, Sir James, (1767), *An Inquiry into the Principles of Political Economy, Being an Essay in the Science of Domestic Policy in the Free Nations*, London: Millar and Cadell; Chicago: The University of Chicago Press, 1966.

74. Stiglitz, Joseph E. (2002), *Globalization and Its Discontents*, New York: W. W. Norton & Co.
75. Štampar, Slobodan, (1953), *Ekonomisti XVII i XVIII stoljeća*, Zagreb: Kultura.
76. – (2003), *The Roaring Nineties. Seed of Destruction*, London: Allen Lane, Penguin Group.
77. Trevelyan, G. M. (1928), *British History in the Nineteenth Century 1798-1902*, New York: Longmans, Green & Co.
78. Turgot, A. M. Jacques, (1947), *Turgot (1727-1781) Textes Choisis i predgovor*, Pierre Vigreux, Pariz: Dalloz.
79. Viner, Jacob, (1975), *Studies in the Theory of International Trade*, Clifton-London: Augustus M. Kelley.
80. – (1968), «Adam Smith», u *International Encyclopaedia of Social Sciences*.
81. Williamson, John, (1990), ed. *Latin American Adjustment. How Much Has Happened?*, Washington: Institute for International Economics.

SUMMARY

Economic liberalism and economic science

The neoliberalism, as a new variant of economic liberalism, in the last three decades was imposed as the dominant economico-political doctrine of the social development, conceived primarily from the standpoint of interests and freedom of action of the privately owned capital, presented as a universal project of economic organization of the world. It is advocating privatization and deregulation of economic activities, free circulation of international economic flows and systematic limitation of the state functions in the economic field. The dissolution of communism, as an possible alternative social system and a need of returning of several countries with state management of the economy to the market system, gave to the liberal movement a new large sway. The evolution of such stances was accompanied and itself supported similar development of economic science, its prevailing stream joining efforts to offer a theoretical rationalization of the liberal doctrine and practice.

The ideological alliance of liberalism and economic science, however, could not have passed without serious harm to the economic science. It has been forced to adopt liberal ideologico-political postulates as obligatory for the economic science in general, thus limiting it to one historically specific social system and practice of economic organization, by qualifying all other social systems as delusions. In this way, the room for critical considerations of contemporary real problems of the world developments has been narrowed, and the economic science has been deprived of a large part of its intellectual heritage, which was developed and proved as its legitimate and useful scientific achievements. Many streams of economic science, scientific status of which never was convincingly challenged, were cut off from the «standard» stream and pushed on the margin of economic thought, education and practical application. The ideological dogmatism so has become the «standard» model of economic thinking.

To make the paradox greater the liberal conception of the economy in the history of economic thought is not new. This conception, developed at the end of 18th century, on the basis of Adam Smith's teachings, in a large extent was determined by particular personal and age-dependent circumstances, and in many respects disputed from the very beginning, for its internal logical inconsistencies and for its failure to give satisfactory responses to the great economic disruptions and social conflicts of the age. Several alternative theoretical developments sprang from the rejection of the liberal doctrine which offered more adequate and more convincing approaches and principles.

After having presented historical origins and development of the liberal doctrine, as well as limits of its application to the conditions of the present times, the author is pleading for the reaffirmation of freedom and diversity of economic enquiries in a large historical and social context, without ideological prejudices. To the economic science, facing today no less pressing demands, this would reestablish vitality and scientific standing for solving complex social problems, and diminish dissatisfaction of many eminent economists with its present role.